

T. QAYÍPBERGENOV

MUGALLIMGE RAXMET

8435
N2 2

Tólepbergen QAYÍPBERGENOV

MUǴALLIMGE RAXMET!

Povest

(Úshinshi basılıwı)

МАЖБУРИЙ НУСХА

NÓKIS
«BILIM»
2016

UOK 821. 512. 121-31 -
KBK 5 Qar
Q-25

Қорақалпоғ адабиёти
**Tólepbergen Qayıpbergenov. Muğallimge
raxmet!** Nókis, «Bilim» baspası. 2016-jıl.
88 bet.

Q 26

UOK 821. 512. 121-31
KBK 5 Qar
Q-25

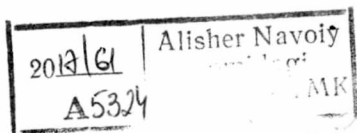
Haji, Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Xalıq jazıwshısı, buringı SSSR dın Mámleketlik hám de xalıqaralıq Sholoxov atındaǵı sıylıqlarınıń laureatı Tólepbergen Qayıpbergenovtıń «Muğallimge raxmet!» povesti eń dáslep 1959-jılı kiril alfavitinde Qaraqalpaq mámleketlik baspasınan shıǵarılǵan edi. Onnan beri aradan 57 jıl ótti. Jazıwshı povestiniń ayırım baplarına jańadan ózgerisler kirgizdi.

Povest 1971-jılı Ózbekstannıń Mámleketlik sıylıǵına miyasar bolǵan. Jazıwshınıń bul shıǵarması waqtında ózbek, orıs, eston, moldavan, türkmen hám basqa da tillerge awdarılıp basılıp shıqtı.

ISBN 978-9943-4434-9-5

© Tólepbergen Qayıpbergenov, 2007
© «Bilim» baspası, 2016.

N2 8435
2

I

Ol awıl da birinshi payda bolǵanda awıl ishi ala-sapıran edi. Yaǵnıy, úlkenler óz ara kelise almay, birewleri «birigip jasayıq» dese, ekinshileri «yaq, darawara jasaymız» desip qızıl kegirdek bolısıp atırǵan kúnler edi.

Al bizge, balalarǵa, sol úlkenlerdiń tartıs-jánjelleri qam pátir, heshbirimiz awıldıń táǵdirinen bizlerdiń táǵdirimiz ǵárezli ekenine oy jiberip kórmeymiz. Gileń balalar jıyılısıp alıp, azannan qara keshke kósheni shańgıtıp top oynaymız, yamasa orpań topıraқта otırıp asıq oynaymız...

... Joq, oylarımdı alǵa shaptırmay áńgimeni ireti menen baslayın.

... Basqa awıllarǵa kóbasa barıp kórgenim joq. Al, ózimizdiń awıldıń kórinisi maǵan kútá unaydı. Átirapımızdaǵı qorshap alǵan qalıń toǵay bárqulla hárem tutıp, qoyǵanday kórinedi. Qısta siyreklep, jaz bolsa dónip, jasıl japıraqlardı jamılıp shıǵa keledi. Mine, onıń háremnen ayırması, usında ǵana dep sezemen. Toǵay arasında qıdırıp júriw bárinen de kewilli. Qırǵıy menen mıyqınıń palapanların izlep azannan keshke deyin gezeń de, jalıqpaysań. Turpatı qara úydey bolıp ketken torańǵıllar da bar. Al, biziń awıldıń qonis jeri oypatlaw. Batıs jaǵımızda kóldiń jiyegi kórinip tur. Onda ósken náwqaraǵay qamıslar gúz bolsa úpeleklerin biziń awılǵa jollaydı. Bir-eki jıllıqta usı qamışlıqtıń astında suw bar edi. Talay márte onnan ǵazdıń palapanların uslap ta qaytqanbız. Baspaqlarǵa súyriklerdi de, sol kólden ákeletuǵın edik. Báhár

bolsa, qaymaqlasqan muz astınan ushları iyiktey súyriklerdi tawıp alamız.

Awılımız usınday bolğan soñ men qalay súysinbeyin? Oğada jaqsı kóremen-aw! Bul kóldi hámmе «Doñgelek kól» deytuğın edi. Sonlıqtan biziñ awıl da «Doñgelek kól» bolıp atalıp ketken. Awıldın balaları menen oylasıp, «Doñgelek kól» di talay márte gezgenbiz. Bundağı maqsetimiz ne ushın usılay atalğan? Mine, usını biliw edi. Biraq, bile almadıq.

Bıylğı jaz men biletuğın jazlardın ishindegi еñ erekshe jaz boldı. Öytkeni, ótken jılı bozdan jap jarılıp, awılımız oğırı sánlenip ketken edi. Jaña japtın boyında ósken qamıslar dút toğay, shaqasına minip otırıwǵa da boladı. Eger de túbin balta menen shappasa, bir túp qamıstı men qusağan halsız balalar bir mezgil orıp otırıwı kerek. Eger jarǵı bolǵanda onshellı qıyınǵa túspes edi-aw dep oylayman. Sebebi, bir jola aǵama qamıs orıwdın bıyl qıyın bolatuğının aytqanımda «Shapırashlı shıqqan jarǵı kerek, balam» dep kúlgen edi. Haqıyqatında, shapırashlı jarǵı bolmasa, ańsat emes.

Júwerileri de ayta qalǵanday. Shińgirikleri meniñ baltırımnan kem emes. Házir bári de balıq kóz bolıp kiyatır. Basları da dorbaday. Qaysı birin aytayın, awıldın adamlarında daqıl kóp. Tarı, másh, gúnji qay jerde bolsa, sol jerde adam boyı. Paxta atızları da enapattay. Biraq ele olar tolıq pispey atır. Górekleri túymedey bolıp, awzın ashayın-ashayın dep tur. Bazda góreklerin qolıma uslap kórip: «ashıwlanǵan adamnıń awzınday tobarsıp tursań-da, birden kúlip jibereseń-aw» deymen.

Ásirese, qawın degen iytırqın. Boz qarıqtan egilgen qawınlardıń hárbirin adam túwe arba zorǵa kóterer. Eñ kishi degeni Dúysen mollanıń úyindegi sadaqa qazanday bar deseń de boladı.

Men kóbinese Sayıp, Qunnazar, Sársenbaylar menen birge júretuğın edim. Kúni menengi talabımız asıq oyını.

Aqshamına qaray uyqı da joq. Awıldıń qawınları jalań ayaqtay bolıwdan-aq tınıshımız ketti. Ózlerimizdiń qawınımız bolsa da, bir tündi urlıqsız ótkermedik. Durısın aytsam, datqağa da shıǵıp boldıq. Bunnan basqa bizlerde talap ta joq. Eger de adamlar qawınlarına aylandıra qaqqan qursa, qońsı awıllarğa tawıq urlawğa ketemiz.

Búgin eki kúnnen beri qawın urlıqtı awzımızǵa da almaytuǵın boldıq. Sebebi, kútilmegen jerden mınaday hádiyse bolıp qaldı: eki kúnlikte Sársenbaydıń jalǵız ózi qawın urlıqqa barıptı. Ol basqalarımızdan kóre shaqqanıraq hám ásirese, sekerparalardı urlaǵandı jaqsı kóretuǵın edi. Geyde awıstırıp, úyine eki-úsh sekerpara alıp keletuǵın ádeti de bar.

Awılıımızda Esemurat degen ǵarrı bar edi. Ózi qawın egiwge dım teperish. «Ómirinshe hálekke egip kórmegen» desedi jurttıń bári. Al sekerparanı jurttan burın shıǵaradı. Bıyıl da sekerparası sasıp, iyt jep atır, degen ǵalawıt tústi. Soǵan «áne barayıq, mine barayıq» dep júrgende Sársenbaydıń qara bası bizlerge qaramay barǵan eken. Ay qarańǵı bolǵan soń, aǵasınıń uzın qara beshpentin sırtınan kiyip alǵan. Tún ishinde torlı qawın emes sıypalap biliwge, ǵarbiz bolsa eken dizge qısıp kóriwge, piskeń sekerparanı iyiskemey taba alama? Hárqaysısın bir iyiskep, sarısın izlep júrgende Esemurat ǵarrı shanishqısı menen Sársenbaydı baliqtay etip, shansıp alıptı. Esemurat ǵarrı onı iyt shıǵar dep oylaǵan bolsa kerek. «Way-waylaǵan» dawısınan keyin ǵana bilipti. Qaydan bilsin, kúnde sarǵayǵan qawınların iyt jey bergen soń qolına shanishqı alıp ańlıǵan ǵoy!

Sársenbaydın ózi ayıplı bolğan soń, hesh nárse ayta almay jılağan da jata bergen. Esemurat ġarrı shanışqısın suwırıp alayın dese, shanışqınıń tili qayıp shıqpağan. Sóytip azanğa shekem Sársenbaydın atızda búklenip jatırğanınıń ústine bizler de bardıq. Shanışqınıń úsh tili de jambasına kirip ketipti. Júregimiz suw ete qaldı. Bunday baxıtsızlıqtı heshkimniń basına salmaǵay.

Ákesi Dúysen molla da keldi. Ol iyegi saqıldap, balasına qıynalıp tur. Sársenbay tawlanıwı menen ákesine bir qaradı da, betin arman burıp, jeńi menen kózlerin bastı.

Awıl adamları qansha oylasıp kórgen menen shanışqını suwırıp alıwdıń ilajın taba almadı. Suwırıp alıw túwe sabı qıymıldap ketse de, Sársenbay awır gúrsinip, ınırsıydı. Biraq kisige qaraǵanday beti joq. Naǵız urı bolıp kózge túsip atır. Esemurat ġarrıńnıń ózi barıp shanışqınıń sabın kóterip, kesip atırǵanda, Sársenbaydın qulındaǵı dawısı shıqtı. Ele de tegarań, qıymıldatırqıraǵanda dawısı adamlardıń qulaǵın jırtıp kete jazlar edi. Kópshilik ári oylastı, beri oylastı. Esemurat ġarrıǵa heshkim pálen-tólen demedi. Ol kisi óz ayıbın búркеgisi keldi me, yamasa Sársenbaydı ayadı ma, Dúysen mollanıń «jibermeymen» degenine qaramastan, Sársenbaydı arbaǵa mingizip, ózi qalaǵa emlewxanaǵa áketti...

Sonnan berli qawın urlıq dese quyqamız juwlap, tóbe shashımız tik turadı. Endigi talap ne? Jıynalıp alıp asıq oynaymız. Asıq oyınǵa da berilip ketiwimiz sonshelli, ya kesh bolğanın biliw túwe, ash bolǵanıımızdı da umıtamız. Kúnde úyge óz waqtında qayıwdı da esten shıǵaramız. Bul ádetimizdi men apamnıń mınaday bir hiylesinen keyin ǵana túsindim: Bir jola apam meniń asıq oynap atırǵan jerime tabaq penen tamaq ákelip berdi. Bul jaǵdayǵa teń-qurbı balalarımnan uyalǵanımdı qáyteyin, jer jarılmağı, men kirmedim. Izimnen tamaq ákelgendey men qos aydap, yamasa atızǵa tógin tógip atırman ba? Solay etip men anamnıń sol hiylesinen

soñ tamaq mezgili gezinde
úyge asıgıp qaytatugın
boldım.

Mine, búgin de quyash
sáskelikke tireldi. Tús bol-
ğanın umıtıp qalmayın de-
gen oy menen qayta-qayta
quyashqa qaray beremen.

Asıq oyını bolsa qızıp
ketken. «Pesha-pesh», «ya
jampıq», «Jup alshı» dan balalardıń awzı tınbaydı. Búgin
ásirese, Sayıptıń dawı gújip ketti. Al, meniń dawım júrmey
qaldı. Kúyip-pisip otırman. Tús waqtı tirelip kiyatır. Úyge
qayıwǵa da bolatugın emes. Bir qalta asıgım sap boldı.
Uttırıp-uttırıp qalay kete beremen? Minekey, oyınınıń aqırına
saqlap otırǵan eń sońǵı shabbemdi saldım. Bul ketse, was-
salam! Íǵbalıma bir degennen alshı bastı. Quwanganımnan
júregim jarılıp kete jazladı. Sonda da sabırlılıq penen asıqlardı
asıqpay jıynap atır edim. Hámme balalar birden shorshıp,
tura-tura qasha jóneldi. Bazı birewleriniń asıǵı túwe tıyınları
shashılıp qalsa da, qaraǵan joq. Kúni menen utılıp, asıgım
jańa alshı basqanda men qayda baraman? Ján-jagıma qaramay
asıqlardı tez-tez jıynap atır edim;

— Sálem jigit! — dedi birew.

Tosınnan shıqqan bul seske selk ete qaldım. Qarasam,
jalań bas, shashı hayallardıń shashınan qısqalaw bolǵanlıqtan
órimge kelmeytuǵın, sarı sınılı jigit tur. Hayallardıń shashınan
taǵı bir ayırması — eki shekesin, jelke shashın pardozlaptı.
Birden qasha qoymadım. Sóytse de qorqınqırıp turman. Ol
maǵan qarap jımıyıp kúldi.

Kúlkisi maǵan unap ketti me, yamasa qorqqanımdı
bildirmeyin dedim be, onıń oynaqshıǵan qara kózlerine qadala

men de ırıydım... Aq kóyleginiń jaǵasın bólip turǵan anaw naǵıslı nársesin oń qolı menen dúzep qoyıp:

— O, batır, — dedi ol maǵan.

Ne ushın batır dep turǵanına túsınbedim. Abaylap qarasam, qasımdaǵı baǵanaǵı balalardıń birewi de qalmaptı. Dárriw bir nárese esime túsip ketti: bizler hár sársembi hám piyshembi kúnlerinde Dúysen mollaǵa oqıytuǵın edik. Oqıytuǵın jerimiz jer tóle. Kóbinese aqsham oqıymız. Tünde eki jerde shútik shıra jaǵıladı. Azanda murnımızdıń tesigi qara qurımǵa tıǵılıp qalatuǵının, mollanıń shıday almay bizlerdi taslap shıǵıp kete beretuǵınlıǵın nesine sóz qılayın. Biraq, molla oqıtıp bolıp keterimizde bazda eki ret, jarılqap waqtımızdı almayın dese, bir ret sabaq sayın bizlerge:

— Jaqında muǵallım keledi. Ol sizlerdi orıssha oqıtıp, shoshqanıń góshin jewdi úyretedi. Eger birinshi kelgeninde aytqanına kónbeseń, sabaydı, — deytuǵın edi.

Bizlerdiń hámmemiz de shoshqanıń góshin, eki bastan jep kórgenimiz joq. Ata-analarımız bolsa shoshqanıń góshin qazanǵa salmaq túwe, atın aytsań zir etip, tóbe shashları tik turadı. Hátteki qawıńǵa kelgen padalıları da atpaytuǵının qáytersen! Geyde ójetirek bir kisi ata qoysa da, jolamay tek iytlardi ǵana jiberedi.

Mınaw aldımda «albaslıday» bolıp turǵan shashlı jigit sol muǵallım be eken dep oyladım.

Usı oy payda bolıwdan-aq, qashqım keldi. Biraq, qutılǵanday túrim joq. Tóbemde tur-aw! Adımımdı altı ashtırmaydı. Tayaq jewge de qayıl bolıp, qashan urar eken dep tursam, oylaǵan jerimnen shıqtı. Kem-kemnen maǵan jaqınlap kiyatır. Men de oǵan tutılmaw ushın ásten-ásten keyin qarap báse basladım. Meniń qorıqqanımdı sezse itimal;

— Toqta, kóylegińniń etegindegi shańdı qaq, — dedi ol maǵan.

Men onıń sózine qarap turayın ba, shalǵaylarıma únil-mesten, sheginip-sheginip barıp birden zıp berdim. Biraq eki-úsh adım atpay-aq qolǵa tústım. Ol meniń qolımdı jibermey turıp, kóylegimniń shań bolǵan eteklerin aynala júrip ózi qaǵa basladı. Dirildep baratırman. Baqırayın desem, dógerekte heshkim kórinbeydi. Rasın aytqanda, baqırıwǵa onnan hám tartınaman. «Báلكim, shańımdı qaǵıp bolıp, ólgen she sabap keter» degen qıyal da basımnan zuwlap ótti.

— Jańaǵı balalar nege qashtı? — dedi ol bir waqıtta meniń qolımdı bosatıp.

Biytanıs jigittiń bul sorawın naqolay kórsem de, dawısın kúta unattım. «Albaslıday» degen dáslepki pikirime ishimmen qıylanıp:

— Bilmedim, — dep ásten ǵana juwap berdim.

Ol bizlerdiń jańa asıq oynaǵan jerimizge kóz jiberdi. Bir-eki sarı tıyınlar, taǵı eki-úsh asıq shashılıp jatır eken, jıldam terip aldı da, maǵan usındı:

— Má, seniń asıqlarını shashılıp atır ǵoy.

Qollarım dirildep turıp, asıqlardı aldım.

— Atını kim? — dep soradı ol. Atımdı aytpaǵa qorqsam da, basqa birewdiń atın ayta qoyıwdı námártlik dep oyladım.

— Turdımurat. Al, ne qılasań?

— Turdımurat, búytip asıqlarını shashpa. Íqshamlı bol. Albıraqlama. Qorqpa, — dedi. Bunnan basqa hesh nársе soraǵan da joq, hesh nársе aytpadı da. Tek bolǵanı:

— Joldaslarıńa qosılıp oynay ber. Ústińdi pataslama! — dedi. Sóytti de

tuwrı aqsaqaldıń keńsesine qaray júrip ketti. Men de asıqpastan jónime kettim. Sonda da onıń izinen qarağım kele berdi. Ol táwiraq jerge bargannan keyin artına qayırılıp, oń qolın kóterip, mağan qayta-qayta siltey berdi. Onıń xoshlasqanın yamasa mush kórsetip, «erteń kóremen!» degenin de túsine almadım. Sebebi, birewge gijinsek, ózlerimizdiń bılayıraq shıǵıp mush kórsetip, abay etetuǵın ádetimiz bar ğoy!

Mollanıń áńgimesi ele esimde. Ne de bolsa atımdı biykar aytqan ekenmen. «Kórdiń be mağan mushın kórsetip baratırǵanın. Erteń sózsiz sabaydı», — degen oyǵa kelip úyge qaray bet burdım. Ayaqlarıma batpan tas baylap qoyǵanday ornınan zorǵa qozǵaladı. Birew iyterip jiberse, jıǵılıp kete jaqpan ba deymen. Ólimsirep úyge zorǵa kiyatırsam, baǵanaǵı qashıp ketken balalar ján-jaǵımnan qorshap aldı.

— Jańaǵı muǵallım saǵan ne dedi? — dep hámmesi birden jabırilasqanda selk ete qalsam kerek.

— Muǵallım qasıńa kelgende qorqpay, ketken soń qorqasań-aw! — dedi Qunnazar. Qunnazarǵa sonday ashıwım keldi. Ol meni qalay qorqaq deydi. Aldı menen ózi qorqıp qashıp ketti. Sonıń ushın da tullanıp, jónimdi aytpastan ketip qaldım.

2-BÓLIM

Túni menen aǵam ekewimiz qawın qorıqta bolıp, tańnıń aldında úyge kelip jattıq. Qay waqıt bolǵanın bilmeymen. Shırt uyqıda jatır edim. Apam qoyarda-qoymay julqılap atır.

— Túrgel, Turdımurat, túrgel!

Esheyinde búytip oyatpaytuǵın edi. Úydiń bir jaǵına ot tiyip ketken shıǵar dedim de, apalaqlay kózimdi ashtım. Apam baz-bayaǵı gúbirlenip atır.

— Túrgel, júktiń artına kir.

Kózimde shala uyqı bar edi. Hayranman, burın júktiń artında jatpaytuǵın edim.

— Júktiń artında ne bar? — dedim apama qarsılasıp.

— Kir sorıqaynağan, muǵallım kiyatır! — dep ol sıbırlap, meni asıqtırdı. Usı máhálde muǵallımniń keshegi mushın siltep ketkeni esime tústi. Bul jóninde úydiń ishine hesh nársе aytpağan edim. Endi apamlar bilgen eken-aw, dep oyladım: «Urmaytuǵın bolsa nege kiyatır. Uyimizdi bilmeytuǵın adam biziń úydi qalay tawıp aladı. Keshe atımdı biykar aytqan ekenmen. Sorım qaynap tayaq jemesem bolar edi»...

Apam arshanıń ústindegi qarshın-boqjamalardı jıldam-jıldam alıp jerge qoyıp atır.

— Atımdı aytıp qoydım, — dedim men muǵallımnen qashıp qutıla almaytuǵınımdı bilip. Apam da, aǵam da meniń sózimdi tıńlamadı.

— Jat, jat! — dep ekewi teńnen buyırdı. Bir waqıtta aǵam meni qushaqlap aldı da, arshanıń ústine kese jatqardı. Apam ústine qarshın-boqjamalardı úyip, onıń ústine kórpe jıynadı. Kókiregim tap sonday qısıldı, erkin dem alıwım múmkin bolmay qaldı. Bir jaǵımnan kerege qıssa, ekinshi jaǵınan ústimnen júk basıp baratır. Dawısımnıń barınsha «Way-way demiktim» dep baqıraman. Biraq dawısım ózimnen alıslap kete almaydı. Gúbirlengenimdi aǵam sezgen qusaydı. Túrgelip, betimdi azǵantay ashıp qoydı. Bunnan keyin azlap erkin dem alayın dedim. Apam qolına urshıǵın ala-sala alaqsınıńnıń qasına otıra qaldı. Aǵam qobdıydan atawız benen shók-kishin alıp, sozanın sabaqlay sala, góne gewishin jamawǵa kiristi. Bárin de kórip jatırman. Durıs aqıl taptıq deskendey, ekewi birine-biri jımıyısıp qarasıp qoyadı. Aradan kóp waqıt ótpey-aq, aqsaqal menen keshegi men kórgen jigittiń ózi kirip keldi. Sálemlesip qolınan alsa da, kelgen qonaqlarǵa aǵam orın bere qoymadı. Tek jılısınqırıp, esik betirekten olarǵa orın awıstırdı.

Kelgenler meni túk sezbeydi. Tek apama kórinetuǵın usayman. Bir ret men tárepke qaradı da, sestinđi shıǵarma

degendey, öziniñ ketik tisli awzın alaqañı menen bastı. Men onısız da tınısh jatırman.

— Balañız qayda? — dedi aqsaqal. Bunı ol ağamnan sorasa da, apam dárriw juwap berdi.

— Qız apasınıkine qıdırıp ketip edi.

Muğallım bir nárselerdi jazatuğınday bolıp qolına qálem, qağaz alıp otır.

— Qashan ketti? — dedi ol.

— Keshe.

— Balañızdıñ atı kim? — dep soradı muğallım. Usı waqıtta men burıngıdan da beter qısıldım. «Apam atımdı aytsa, onıñ qıdırıp ketti, degenine muğallım inanbaydı. Sabap ketse de, búytıp jasırınbawım kerek eken. Ağam menen apam teñnen ótirikshi boladı-aw» dep qıynaldım. Sóytip jatıp, sál qozgaldım ba deymen, ústimdegi bir kórpe arshağa súyenip otırğan aqsaqaldıñ ústine jalp ete qaldı.

— Haw! — dedi apam hesh nárseni bilmegensip, sóytip ırğıp túrgele sala jañağı kórpeni bas ushıma tamanıraq tasladı. Kórpe túsken waqıtta ayağım shamalı ashılıp ketti me, dep

qorqtım. Sebebi muğallimniń eki kózi ayaq ush betimdi jep baratır. Oǵan bildirmew ushın ayaqlarımıń ásten ǵana bawırıma tartıp edim, ústimdegi kórpe-tóseklerdiń barlıǵı qulap, tasırayıp kórindim. Bul bárinen de jaman boldı. Jata bererimdi de, túrgelip qonaqlar menen sálemlesiwimdi de bilmedim. Apam menen aǵam astıńǵı erinlerin tislep alǵan shıǵar deymen. Bir-birine adırayısa qarastı. Apamniń urshıǵı úzilip, aǵamniń shókkishi mańlayına tiyip ketti.

— Turdımurat, demigip qalmanıń ba? — dedi muğallım kúlip. Ol meniń atımdı umıtqan shıǵar dep edim. Umıtpaǵan eken. Uyalǵanımnan ne qılarımdı bilmey, moyın omırtqası úzilip ketken kisidey, ornımnan zorǵa turdım.

— Jigit te jasırına ma eken? Bul qorqaq adamlardıń isi. Al, Turdımurat sen keshe batır ediń ǵoy? — dedi de muğallım qasıma kelip, basımdı sıypaladı. — Jasıń neshede?

— On úште, — dedim men sıbırlanıp.

— Oqıysañ ba? — dep muğallım bir nárselerdi jaza basladı.

Ne dep juwap qaytararımdı bilmey, dáslep aǵama, onnan soń apama qaradım. Olar «oqımayman de» degendey, birese kózlerin qısıp, birese basların shayqap-shayqap qoyadı.

— Kempir-ǵarrıńa nege qaraysañ? — degen awıl aqsaqalınıń sorawına ne derimdi bilmey uyalıńqırıp tursam, muğallım de meniń ishime kirip shıqqanday, bılay dedi:

— Bul márt jigit, oqıydı.

Jáne ne derimdi bilmey biraz turdım da, birden moynımdı kóterip turıp;

— Awa, oqıyman, muğallım, — dedim.

Apam menen aǵam maǵan adırayısa qarasa da, aqsaqal menen muğallım ketkenshe hesh nárese dep keyiy almadı.

— Genjetay balamız edi. Tiymeń, shıraǵım, — dedi aǵam bir nárselerdi jazıp atırǵan muğallımge.

— Ólip-ólip kórgen ólim sarqıtı edi taslap ket, — dedi apam da jalınıp.

— Áketpeymiz, taslap ketemiz, — desti muǵallım menen aqsaqal teńnen! — Shúlenbaydan tartıp alınǵan jayda oqıydı.

Awılıımızda Shúlenbay degenniń kóp jaylarınń biri mektep ushın alınıptı dep esitken edim. Endi qayda baratúǵınımdı túsindim.

— Turdımurat sóytip mektepke barasań ǵoy, á? — dedi muǵallım jáne de pisirińkiregisi kelip.

— Baraman, — dedim birden.

— Erteń azanda erte bar, — dedi ol. Bunnan soń ekewi de kóp irkilmedi.

3-BÓLİM

Muǵallım menen aqsaqal ketip qalǵannan keyin apam menen aǵam meni ortaǵa alıp. Hárqaysısı bir tońqıldap atır:

— Nege kórindiń?

— Orısqa oqıp, bizlerdi dozaqıy qılmaqshımısań?

Men apam menen aǵama usı waqıtqa shekem qarsılasıp bir awız áńgime aytıp kórgenim joq edi. «Orısqa oqıp»... — degenine ashıwlanayın dedim. Sebebi, ekewi de kóz kóreki ótirik sóylep otır. Muǵallımniń qay jeri orıs?

— Muǵallım qaraqalpaq emes pe? — dedim.

— Orıs bolmaǵanda shash qoya ma, dedi apam taǵı da gúbirlenip.

Muxammed payǵamber de óz waqtında shash qoyǵan degen ápsanalar esitken edim... Biraqta ata-anam menen jánjellesiw ádet bolmaǵanı ushın olarǵa payǵamberimizdiń shashı bolǵanı haqqında aytıwdı ózime maqul kórmedim. Sonda da, ekewi de óz ara gezeksiz sóylep atır, sóylep atır. Men úndemey ásten sıpırılıp úyden shıqtım da kettim... Sonnan Sayıp penen Qunnazardı kóreyin dep izlep barsam, úylerinde joq. Apalarınan sorasam, qayda ketkenlerin aytpaydı. Mende dárriw jańa oy payda boldı: «mollanıń aytqanında jan bar shıǵar,

bolmasa, balalar nege jaña muğallimnen qashadı eken? Muğallim bugin bolmasa erteñ uratuğın shıǵar» dep, taǵı qorqa basladım. Endi men de, qız apamnıń úyine qashıp ketpesem bolatuğın emes. Biraq, olar qalanıń túbindegi awılда turatuğın edi. Táwekel, qız apam-dikine keteyin dep úyge kelsem, qız apamnıń ózi qıdırıp kelipti. Onıń men-nen eki jas kishi balası bar edi. Ol joq.

— Bekbay qayda? — dedim ájepama.

Óytkeni, Bekbaydı jaqsı kóretuğın edim. Ol úyge qıdırıp kele qoysa, qaladaǵı kórgen jañalıqlarınıń hámмесin aytıp beredi. Men de bos qalmayman. Onı ertip áketip qızıqlar kórsetemen. Shabaq uslaymız, bazda qawın urlıqqa da ertip aparatuğın edim. Bugin jalǵız ózim ábden jalıqqanlıqtan, bir nársem túsip qalǵanday bolıp júr. Onıń ústine Bekbaydın kelmegeni de bir túrli kórin-di.

— Jaña mektepte oqıp qaldı, — dedi qız apam sóziniń arasında.

— Muğallim ura ma eken?

— Kim ayttı? — dedi ol maǵan.

— Muğallim orıs pa? — dedim taǵı.

— Qaraǵım, óydeme! Muğallim áp-ánedey qaraqalpaq jigiti.

— Muğallimniń shashı bar ma? — dedim kózimniń qıyıǵı menen ájepama da qarap.

— Shashı bolǵanda ne qıladı? — dedi ol meniń sorawımdı jaqtırmay, — Qaladaǵı jergilikli jigitlerdiń kóbisi shash

qoyıp júripti. Esitpegenbiseń, ráwiyatlarda, ápsanalarda Payǵamberimiz Muxammed aleyxassalam da shash qoyǵan. Biraq, shontıq, shala sawat mollalar jańasha oqıwdı, namazlıqtan tısqarı ilim-bilim úyreniwdi hámmege ubıjq qılıp túsindiredi.

Men ájepamnıń gápine azmaz quwanayın dedim. Sebebi, ájepam kútá oyshıl. Kóp nárselerdi jaqsı bileği. Kúyewi qalada isshi. Biraq, ne jumıs isleytuǵının bilmeymen. Al ájepam bolsa, hár kelgen sayın bizlerge mol-mol bazarlıq ákelip, apam menen aǵamdı ózinshe aqıllandırıp:

— Turdımuratjandı urmańlar, kókiregi jatıq bolıp óspesin — deytuǵın edi.

Ájepamnıń ne sebep usılay deytuǵının onsha túsınbesem de onıń, meni jaqsı kóretuǵınlıǵına taqıyq isenetuǵın edim. Jalgız inisimen ǵoy aqırı!

Bul saparı ájepamnıń kózinshe apam menen aǵam maǵan keyigendi qoydı.

Azanda kútá erte turdım. Burınları úydiń ishindegi adamlardıń gúllanı shay iship bolǵannan soń turatuǵın edim. Búgingi erterek turǵanım apama unamaǵan usaydı.

— Nege erte turdıń? — dedi ol dawısın zillirek etip. Meniń bolsa muǵallimge bergem keshegi wádem bar. Baraman degen soń bariwım tiyis. Meyli, sabay qoysın. Ústimniń shańın qaǵıp, asıǵımdı jıynap bergem adam qalay sabay qoyar deyseń!

Tańnıń aldında qawın qorıqtan kelgen aǵam qorıldap ele uyıqlap atır edi.

— Oqıwǵa baraman, — dedim men apama, ketiwge ıńǵaylasıp. Bul waqıtta ájepam da dalada júre edi. Apam túrimdi jaman kórdi me, dárriw aǵamdı oyatpaqshı boldı. Aǵam oyana qoysa, kete almaytuǵınıma daw joq. Menińshe ketpewge bolmaydı. Esikke qaray júre bergemimde apam bir qolı menen shalgayımdı uslap, ekinshi qolı menen aǵamnıń basın shayqay basladı. Tap usı demde qazanda pisip atırǵan

sút birden tasıp, qaqqaptı kóterdi de, oshaqqa tógildi. Apam meni qoya berip, qazangá jarmasqan gezde sút ishiwge qaraw túwe bet-qolımdı juwmastan, úyden shıǵa zıttım.

Shúlenbaydıń tamın jazı menen kórgenim joq edi. Sırtı háklenip, kún menen shaǵılısatuǵın bolıptı. Aynalası mistay taza. Muǵallım jeńi joq kóylek kiyip, dalada júr eken. Meni kóre sala ishke kirip, keshegi kóylegin qaytadan kiydi de, dalaǵa shıqtı.

Jaydıń átirapı jım-jırt. Ele mennen basqa bir de bala kelmegen. Awızımdı ashıp, sırtı ayday appaq jayǵa ańırayıp qarap, biraqta tuwrı maǵan qaray kiyatırǵan muǵallımdı kórmegen kisi bolıp tur edim:

— Sálem, Turdımurat! — dedi de maǵan oń qolın usındı.

Muǵallımdı usınıń menen úsh ret kórsem de, qol alısıp sálemleskenimiz joq edi. Eki qolımnıń alaqańnı bir-birine jabıstırıp, onıń iri qollarınıń arasına oń sawsaǵımdı tıqtım.

Dúysen molla menen de usılay sálemlesetuǵın edim. Biraq, onıń barmaqları qaq jıńǵılday qattı, alaqańları kúygen teridey edi. Qol bersem, qayıp algansha asıǵatuǵın edim. Mınaw muǵallımge qol bergende, ózimdi pútkilley basqasha sezdim. Torsıqtay barmaqları qaynap shınıqqan polattay nıq eken.

— Úy-ishiń baqırǵan joq pa? — dep soradı ol qollarımdı ásten ǵana qısıp. Buni ne sebep, sorap turǵanın da bilmeymen. Aytewir, shúy tóbemnen baslap tabanıma deyin názer salıp qarap ótti. Jalań ayaq edim. Qollarım da kir usaǵan. Tırnaqlarım ósip ketipti. Ayaqlarım da

ğarganıñ tuyagınday qap-qara. Onıñ üstine azanda juwın-bağanman.

— Qáne, juwınıp alasañ ba? — dedi muğallım.

Qısınıp kettim. Biraq, ol ishke qaytadan juwırıp kirdi de, bir quman suw ákeldi.

— Mınaw jıllı suwğa juwınıp ala ğoy.

Ilajsızdan onıñ qolındağı qumandı almaqshı bolğanımda, ol bermedi;

— Ózim quyaman, sen juwına ber, — dedi.

Qumandı mağan uslatpağa jerkenip turğan shıǵar degen oyda turğanımda, ol juwırıp jáne ishke kirdi de, bir sabınnıñ alqındısı menen bet sıpıratuǵın súlgi ákeldi.

Sabındı qolıma alsam da, qalay juwınıwdıñ esabın tappadım. Muğallımniñ úyretiwı boyınsha ğana áweli qollarıma, soñ betime, moynıma, basıma súrte basladım. Muğallım suw quyıp tur. Biraq, kózim sonday ashıp ketti. Aytayın desem uyaldım.

— Endi kózleriñdi birinshi juw, bolmasa kóbik tamıp ashtıadı, — dedi ol meniñ qıyalıma túsinip.

Juwınıp bolğannan keyin bet-qollarımdı muğallımniñ ózi sıpırıp, girshtey tap-taza etti. Ishke aparıp aynağa qaratıp edi, ózimniñ sıyqım ózime kútá unadı. Baspaq murınnan kelgen qara kózli, jumalaq jüzli bala ekenmen.

Iyegim sál qayqılaw. Bolmasa sulıwman dep maqtanıwıma da bolarlıq. Aynağa qarap kúlip te qoydım. Betimniñ eki almasında eki shuqır bilinip ketti. Burın qanday ekenligimdi kórmegen edim, geyde oynap-oynap kelgende, apam betimniñ ılaslıǵın aytıp zorlap juwındıratuǵın edi. Bolmasa, azanda bir juwınğannan

basqa juwınıwdı ádet etip kórgen de emespen. Muǵallimniń qayırqomlıǵınan: «endi ol meni uradı» degen pikirden de ajı rastım. Qalay ajıraspayın, qayta ol ósik shashlarımdı óziniń taraǵı menen tarap júr.

Bunnan keyin ol mennen ananı-mınanı soray basladı. Erte kelgenimniń de, juwınbay kelgenimniń de sebeplerin soraganda, qaldırmaı bárin aytıp berdim.

Onıń izine erip ózi menen shay ishiwge otırdıq. Nelikten de ol meni ózinen tórireke otırǵızdı. Dáslep kútá qı sındım. Ilaj qansha, aytqanımdı qılmadı. «Otır» degen jerinde otırıp shay ishtik.

Dalaǵa shıqsaq úsh-tórt bala kelip, mektepti aynalıp júrgen eken. Tanımayman. Muǵallım olardıń qaslarına barıp, meniń menen qalay sálemlesken bolsa solay sálemlesti. Sóytip, bárimizdi ertip, ishke kirdi.

— Mine, bul sizler oqıytuǵın klass, — dedi muǵallım bir ójireniń esigin ashıp.

Hámme kirdik. Boyralar tósewli jatır. Burın bul jayda Shúlenbay turatuǵın edi. Onıń waqtında bizler kiriw túwe, ákelerimiz úyiniń átirapınan zorga ótetuǵın edi. Endi, mine jay bizlerdiń oqıytuǵın klasımız, ishimnen quwandım.

— Balalar, — dedi muǵallım. — Házirshe jerde otırıp oqıy turasızlar. Mınaw qara taxtayǵa xat jazasızlar, — dep diywalǵa qaǵıwlı turǵan qara taxtanı kórsetti. Sońınan qara taxtanı «doska» dep te túsindirip qoydı. Sonıń arasında bir hayal kelip bárimizdi shaqırıp ketti. Barsaq, óz aldına bir jayda azanǵı halqas tayarlaǵan. Qoyıw sarı máshaba kishkene qırmalarǵa quylǵan. Darawara bir qırma qasıǵı menen aldımızǵa qoyıldı. Bizler ishimizden hayran qalıssaq ta, úndespey ishe basladıq.

Muǵallım de bizler menen teń bir qırmanı aldına alıp, qatarımızǵa otırdı. Tamaqtı kórip, kirgen úyimizdiń álleqan-day bir sadaqası shıǵar dep oylaǵan edim. Usını túsingendey:

— Mine, balalar, — dedi muğallim ózi bir urtlam ishken-nen keyin. — Bul baylardan alıńan máshkten islengen awqat. Esińizde tutıńlar, endigiden bılay hár kúni azanda sizlerge usınday halqas tayarlanadı.

Halqastan soń muğallim hámmeimizdi klassqa kirgizip:

— Qáne balalar, búginnen baslap bir-birimizge dospız, dep qol alısıńlar, — dedi. Bizler qol alıstıq. Muğallimniń aytqanı boyınsha «endi bir-birewge dospız» dedik.

— Muğallim, — dedi meniń qaptalımda otırǵan taqıyalı bala. — Siziń atıńız kim?

— Atım-Meńlimurat.

— Meńlimurat muğallim desek bola ma? — dedi jáne bir bala.

— Meni «Meńlimurat aǵa» deseńiz de, «Meńlimurat muğallim» deseńiz de boladı, — dedi ol kútá álpayım. Bizler ishimizden «Meńlimurat aǵa, Meńlimurat muğallim» dep sıbırlasıp, eki ret tákirarladıq. Bunnan keyin Meńlimurat aǵa bizlerge qaǵaz-qálemler úlestirip berdi.

4-BÓLİM

Awılıımızda Serjan degen usta bar edi. Arba soǵatúǵın da, áynek-qapı soǵatúǵın da, sol. Bir kúni Meńlimurat aǵa, bizlerdiń hámmeimizdi sonıkiñe ertip bardı. Barsaq bes-altı skameykalardı dizilistirip qoyıptı. Men burın aqsaqaldıń keńsesinde kórip edim. «Bunıń ústine qalay otırıp oqıymız» dep oyladım ishimmen. Sóytse de muğallimniń ótinishi menen ekew-ara birewin kóterip klassqa ákeldik. Meńlimurat aǵanıń kórsetken orınlarına qoyıp, burıńıday jerde otırmastan sımǵa qonaqlaǵan qarlıǵashlarday bolıp dizilisip, bizler de skameykalardı otırdıq. Burın ádetlenbegenlikten be, bir saat otırıwǵa da shıdamay meniń belim awıra berdi. Bir ózim be dep ján-jaǵıma qarasam, qasımdaǵı balalar búyirlerin

tayanıp, Meñlimurat ağanın kózin aladı da, kerilip qoyadı. Qubladağı awıldan kelgen taqıyalı bala skameykadan jılısıp túsip, jerge júresinen otırdı. Bunu kórgen Meñlimurat ağa onıń qasına keldi.

— Ne qılıp otırsań?

— Belim awırıp baratır, — dedi ol rasınan kelip. Bizler duw kúlistik.

— Hesh nárese qılmaıdı úyrenip ketesiz, — dedi de Meñlimurat ağa taxtağa bir nárseni sıza basladı...

Sabaq tamamlanğannan keyin muğallım kúndegi ádetinshe tağı da oqıwdıń paydalılığın hám áhmiyetliligin, oqıp shıqsaq, elge, jámiyetimizge teńdey paydalı adamlar bolatuğınımızdı túsindirdi. «Jámiyet», «teńlik» degen sózlerdiń mánilerin túsınbesem de qayıp soray qoymadım. Basqalar da, tillerin birew julıp áketkendeı únsiz otırğanda:

— Baylar menen jarlılar teńleseme sirá? — dedi arıǵı-raqtan kelgen Turdıbay. Bul bala mektepke búgin birinshi ret kelgen edi.

Kópshilikte muğallimnen tartınbastan soraw bergeni meni tañlandırdı. Onıñ sorawına juwap berer aldında muğallim girttay oylanıp turdı da:

— Teñlesedi. Házir awıl xojalıǵı qurılıp atır. Endi kimdekim miynet etse haqı aladı. Biraq, miynet etken adamlar menen etpegen adamlardıń arasında úlken parıq boladı. Sebebi, miynet islemegen adamlardıń burınǵıday bayıp ketiwi múmkin emes, — dedi.

— Qalay inanıwǵa boladı.

— Islemegenler ashtan óleme sonda?

Klassta aynaldırǵan 7—8 bala bar edi. Hárqaysımız bir nárseni aytıp, muğallimdi shatastırǵan usaymız.

— Toqtań, — dedi Meñlimurat aǵa bir qolın kóterip.

— Hárbiriniń ornınızdan turıp birimlep sorańlar!

Sońǵı sorawdı da bergен Turdıbay edi. Muğallimniń «toqtańlar, birimlep sorańlar!» degenine me, yamasa basqa bir nársе boldı ma, áytewir ol awzın lopayday etip, erni sol salbırawı menen klasstan shıǵıp ketti. Meñlimurat aǵa da ań-tań boldı. Bizler de onıñ ketkenin túsınbedik. Klass ishın az-maz jım-jırtlıq qapladı.

Turdıbaydı men burında da ójet shıǵar dep pámleytuǵın edim. Talay ret oyınǵa kelip bizlerge ókpelep ketken waqıtları

da az emes. Haqıyqatında da onıñ betine tiklenip bir nársе aytsań, qıltıyıp qalatuǵını da ras edi. Sonnan soń qashanǵı jalınayıq, quwıp jiberetuǵın edik. Bir jola jumısım bolıp úyine barsam, Turdıbay ǵarrı atasınıń moynına alshayıp minip, bir qolı menen saqalınan tartıp, shúw-shúwlep

otır eken. Atası oğan dım úndemeydi. Turdıbay bolsa, qayta-qayta onıń moynında sekirip tınıshın ketirip otır. Qoya ber sirá, tap nağız eshekke minip alǵanday! Onıń sondaǵı sekiriwine saqalı appaq ǵarrı túwe men shıdamaspan. Biraq ol meni kóriwden maqtanış sezimler menen aldına-artına qozǵalǵandı qoydı. Ǵarrı tınısh otır. Men atanıń qolınan alıw ushın oğan qolımdı uzatqanda ǵana ol balasınıń eki ayaǵınan kóterip túsirdi de, maǵan qol sozdı. Bizin apam usap onıń kempiri de sút pisirip atır eken. Men kelgen jumısımdı birden aytpastan, qaptal betke otıra kettim. Olar da meniń nege kelgenimdi sormadı. Bálkim balası menen oynawǵa kelgen shıǵar dep oylaǵan bolıwı kerek. Durısın aytqanda, onıń balası menen oynaw túwe qasında bir maydan turǵım kelmeytuǵın edi. Dım ǵana jek kórsem de shıdadım hám onıń ábeshiy gúllán qılıqlarına qaraǵım kele berdi. Sebebi hárbir islegen isi maǵan ersi kórinip baratır. «Apa, qaymaq» dedi ol ásten ǵana. Kempiri bolsa «pissin, balam pissin» dep qazannıń qaqpıǵın qayta-qayta ashıp kórip atır. Turdıbay bolsa shıdaytuǵın emes. «Qaymaq-qaymaq» dep apasınıń esin aldı. Sonıń arasındaqı oshaqtaǵı ot birden shalqıp ketip, sorlı kempirdiń de qolın jalın sharpıdı. Buǵan ashıwlangan kempirdiń shıdamay «pay, sen bala da asıqtırasañ-aw» degeni máttal, Turdıbay qaytıp sóylemedi. Ǵarrısına da, kempirine de xabarlaspastan keregege ildiriwli turǵan úlken bir shapandı ala sala oranıp búkkesine túsiwi menen jattı da qaldı. Endi ketiwge qolaylasqan edim, apası bir nárselerge gúrmelip atırǵan soń azmaz irkildim. Sebebi, jumısım da sol kempirde edi. Kempir qazandı túsire sala súttiń qaymaǵın sarı zerenge gilpip alıp Turdıbaydıń qasına qoydı.

— Aynalayın, má, jep jata ǵoy?

Turdıbayda ún joq.

— Jey goy, shırağım!

Turdıbaydı demde uyqılap qalğan shıǵar dep edim. Oyım biykargá shıqtı. Kempir onıń ústine jamılğan shapandı azmaz kóterip edi, ol armanıraǵ keregege tıǵıldı. Ğarrısı da qayta-qayta erketip, sulıw sózlerdi aytıp jalınıp atır. Sirá turatuǵın túri joq. Endi ekewi de jalına basladı. «Kim saǵan baqırǵan? Mınaw kempir me? Áy, ońbaǵan kempir» dep ğarrısı óz jambasın ózi sartıldatıp ursa da, onıń qozǵalatuǵın túri bolmadı. Bir waqıtta kempir jáne bir hiyle tawıp, «Mınaǵan qara, Turdımurat saǵan kúlip otır» dedi. Biziń apam da geyde usılayınsha birewlerdi mısál etip aytatuǵın edi. Kóp mısalı ótirik qusaydı-aw shaması, degen oy keldi maǵan. Sebebi, men házir oǵan kúlip emes, ashıwlı gijinip otırman. Sonda da bul kempir meni mısál etip atır. Al meniń apama ókpelep kórshi, jambasıńdı burap-burap alsın. Al, mınaw Turdıbaydı atası da, apası da urǵan da joq, tek jalına beredi. Men «biziń apam usap payın iytke aparıp quyar ma edi, qanday dúzeler edi» dep oyladım. Sonıń arasında:

— Turdımurat, sen de ókpeleysen be? — dep soradı kempir mennen.

— Joq, ókpelemeymen. Ókpelesem apam janımdı kelige qamaydı, — dep rasın aytıp edim, Turdıbay oyaw jatır eken túrgele sala maǵan asıldı. Kelgen pátte jaǵıma shappatı mennen bir eki dóndirip te jiberdi. Qalay qarap otırayın, áwliye bolǵanda úyi shıǵar. Men qarsılasıp jarmastım.

Biraq atası bizlerdi ayırıp jibermegende, oǵan kúshim jetetuǵın edi. Ras sabap qumardan shıǵayın dep edim. Ğarri meni, kempir Turdıbaydı usladı. Sóytip júrip kelgen jumısımdı aytıw da esimnen shıǵıptı. Ketip qaldım...

Sonnan beri Turdıbaydı úyinen awlaǵıraқта bir gezlestire almay júr edim. Mine búgin men sıyaqlı ol da mektepke kelgen soń ǵana kórip otırman. Biraq, onıń muǵallımdı tıńlamay shıǵıp ketkenligine qarap, mennen qorıqtı-aw dep

pámledim. Eger Meñlimurat ağa eñ dáslep gileñ balalardı birimlep qol alıstırıp:

— Búginnen baslap dos bolıp júriñ, — demegende, sabaqtan shıqqan soñ onıń menen bir gelle kóre qalıw qıyalımda da joq emes edi. Endi bolsa sol maqsetimdi qoyıp otırman. Sebebi, alaqanğa alaqan tiygen soñ urıspawımız kerek. Burın ózlerimiz birewler menen tóbelese qalğanda, jası úlkenlew bir bala qol alıstırıp jarastıratuğın edi. Al, Meñlimurat ağa tap usı tártipti bilgende bir-birewimiz benen jańaraqta ğana qol alıstırıp shıqtı ğoy. Onıń nege óytkenin endi túsindim. Muğallım Turdıbay tuwralı bizlerge bılay dedi:

— Meniñ shamalawımsha úyinde de biytártip bolıwı kerek. Inanbasańız úyine barıp kórińler. Múmkin, tegerañ nársege kek etip tamağın da ishpeytuğın shıǵar. Bolmasa, «ornıńızdan turıp gezek penen sorańlar» degenge ókpelep ketpes edi. Meyli, kete bersin. Ózim úyine barıp, ata-anası menen sóylesemen.

Men usı waqıtta Meñlimurat aǵaǵa hámme balalardıń aldında, Turdıbay tuwralı barlıq kórgen bilgenimdi aytpaqshı edim, jáne ózime-ózim háy berip, tınısh otırdım. Sebebi, Meñlimurat ağa jáne bir qızıq áńgime baslaǵan edi.

— Házir baylar ne ushın konfiskaciyalanıp atır? — dep bizlerge soraw qoyǵan boldı da Meñlimurat aǵanıń ózi taǵı sóyley berdi. — Sebebi, olardıń artıq malları alınıp awıl xojalıǵına beriledi. Bul mallar awıl xojalıǵının ortalıq malları boladı.

Sol mallardı awıl xojalıǵı aǵzalarınıń ózleri keregine jumsay aladı. Mine kórip tursız, — dedi ol klasstıń diywalın nusqap. — Sizler usı keń, tóbesi biyik jayda oqıp atırsız. Bul jayǵa sizler túwe ákeleriniz de kirgizilmeytuǵın edi. Áne endi bul jaydıń esigi hámmege ashıq, usı awılдаǵı bárshe adamnıń jayı. Keleshekte bunnan da keń peylli, óimizdi óimiz tanıy biletuǵın ata-babalarımız benen maqtana biletuǵın jámiyet dúziw ushın jaqsı oqıwǵa tırısıńlar. Payǵamberimiz «besikten qábirge shekem ilim úyren» dep biykarǵa aytpaǵan.

— Sayıp, Qunnazarlar oqımay ma? — degenimdi bilmey-aq qaldım.

— Oqıydı. Qayda olar? — dedi muǵallım qızıqsınıp.

— Kólde jasırınıp júr, — dedim men.

— Neshe bala?

— Kóp. Arasında qızlar da bar, — dep juwap bersem de, aqıbetin oylap ózimnen ózim uyalıp kettim. Sebebi, usı otırǵanlardıń ishinen birewi adamlarǵa «Turdımurat belsendilik etip júr» dep jayıp jiberse neshe pullıq bala bolaman.

— Qáne, balalar, sol balalardıń qashıp júrgen jerine meni kim ertip baradı? — dedi Meńlimurat aǵa bárimizge tigile qarap. Qashıp júrgenlerdiń atların aytqanı azba! Endi olardı qalay tawıp beremen?! Ata-anaları bilse kórgen jerde maǵan: «Kele bolmaytuǵın nasaz, shirkin» — dep báláátleydi-ğoy...» dep oyladım. Meńlimurat aǵa bizlerge qadala qaraǵan menen, awırmanlıq meniń basıma túsip turǵanday sezindim. Basqa balalar sam-saz. Sóylew túwe meni de jaqtırmay, astıńǵı erinlerin qımıp qoyadı, birazı.

— Kimnen qorqasızlar? — dedi Meńlimurat aǵa bizlerdiń sıırımızǵa túsiniп.

— Aparıw túwe qay jerde ekenin aytsaq bolǵanı, ishinde úlken balalar bar. Bizlerdi sabaydı, — dedi bir bala.

Meńlimurat aǵa azmaz oylanıp turdı. Bir kitabınıń arasın ashıp únilip kórdi de, bizlerge qaray sóyley basladı.

— Balalar, sizler nege qorqasızlar? — dedi.

Hámme jim-jirt.

— Bilimnen qashıw, biliwden qashıw barıp turgan nasazlıq, námártlik, — dedi muǵallım dawısına ózgeris kiritip, álle nársege qáhárlengendey.

— Bilesiz be, sizlerdey balaları, qızları qorqaq elde keleshek bolmaydı. Ne ushın? Qorqaqtıń el tulǵası bolǵanın qaysı dástannan bolmasa qanday ápsanadan esitkenińiz barma? Joq álbette!

— Qáne, Turdımurat, sen esittińbe? — dedi muǵallım.

— Joq, esitpedim, — dedim.

— Basqalarıńız she?

— Esitpedik, — desti hámme bir awızdan.

— Olay bolsa, orıs balalarınıń mártligi jóninde esitińler.

Hámme ses-semirsiz, hátte nápesin de ásten alıp muǵallımdı tıńladı.

— Perm guberniyasında Markovo degen awılда Vanya Karasev degen bala bolǵan. Ol bir jasında ata-anasınan jetim qaladı. Sebebi, áke-sheshesin álleqanday qaraqshı basqınshılar óltirip ketken. Sol bala áwelinde bir jaqınınıń, soń 7—8 jasqa shıqqannan keyin, hárkimnen tilenshilik etip kún kóredi... Ol on eki jasqa shıqqanda onı bir topar qaraqshı-basqınshılar úgitlep, kiyim-kenshek áperip, jaqsı tamaq berip, óz awılındaǵı ataqlı bir adamnıń úyinde kimler barlıǵın soraydı. Ol barıp sol ataqlı adamnıń úyinde bir topar atlılar bázim qurıp otırǵanın aytıp keledi. Bunı esitken baspashılar sol ataqlı adamnıń úyine topılıp, hámme qonaqqa úy iyesin de qosıp óltiredi hám úyine ot beredi. Sonda Vanya qanday biyrehim jawızlarǵa xızmet qılǵanın túsiniп, olarǵa qarsı gúreske bel baylaydı. Sóytip olardıń jasırınatuǵın jerin tawıp aladı da basshısına pıshaq penen umtılıp, óltiredi. Vanya qolǵa tusedi. Bári-bir ol qorqpaydı. «Bárińizdi óltiremen!» deydi. Sonıń arasında sumlaw bir qaraqshı onı úgitlep «bizlerdi áshkara

qılmasañ tiri jasaysañ!» deydi de jáne pul beredi. Bala puldı qolına aladı da, bılayıraq shıǵıp oylanıp, sol pulına bir qabaq may satıp ákeledi de, qaraqshılar jatqannan keyin, olardıń tólesi aynalasına maydı sebelep quyıp, ot beredi. Awıl qaraqshılardan qutıladı.

— Onday er júrek balalar tek orıslarda bolǵan ba? — dedi balalardıń biri.

— Ğarrı atalardıń aytqan ápsanaları boyınsha Shıraq isimli aqıllı, batır shopan ótken. Ol biziń babalarımızdan biri. Mıń jıllar burın ótken. Ol elge kiyatırǵan dushpanlardı aldaw ushın óz denesine bet-álpetine pıshaq penen jara salıp, olardıń aldınan shıqqan. «Men sizlerge xızmet etemen. Meni óz elimniń basshısı azapladı» degen. «Olay bolsa bizlerdi elińe alıp bar» degen jawdıń ásker basshısı. «Yaqshı» depti sol Shıraq isimli aqıllı insan. Solay etip olardı suwsız shólistangá baslap, báriniń shólden óliwine ákelgen. Ózi de ólip ketken. Minekey, aqıllı adamlar sonday boladı. Sizler bolsa, awılıńızdıń balalarınan qorqasızlar. Qalay boladı «Bilimli dana mıńdı jıǵadı, bilimsiz tek birewdi ǵana jıǵadı» degen xalıq danalıǵın esitpegensiz be?

Balalar lám-mim, úndespey qaldı. Orıs balası Vanya eski babamız shopan Shıraq jónindegi ápsanalar hámmege tásir etti me, etpedi me onı bilmedim. Biraq men kútá biyjaǵday awhalǵa tústim. Qanday batır bala-á? Qanday aqıllı shopan ata-Shıraq? Al, biz qurı dalada qorqıp júrmiz. Usılayınsha «meniń aytqanımdı awıl adamları, toǵayda qashıp júrgen balalar bilse, toz-tozımdı shıǵarıp júndey tútıp sabap ketedi» degen pikirimdi pútkilley biykarladım. Biraq, sonda da hámmeniń aldında «Men sizdi olarǵa baslap baraman» dep ayta almay otır edim.

— Erteńge shekem sol balalardıń jasırınıp júrgen jerlerin anıqlap, erlik isleńler, balalar, — dep muǵallım eskertti de, qaldı...

5-BÓLIM

Úyge kelgen soń da muǵallimniń ótinishi esimnen shıqpadı. Tüni menen oylandım. Ol aytqan ápsanalar jóninde oylandım. Men de jas emespen erlik islesem boladı, oqıwdan qashıp júrgen balalardı tawıp beriw de erlik bolsa kerek, degen oy menen tań azanda turıp, úydiń ishine muǵallimge baratırǵanımdı aytım da, úyden kettim...

Awıldan shıǵıwdan-aq qádimgi toǵay baslanatuǵın edi. Kelte shabırawıt jıńǵıllar, onnan soń iri ermanılar, onnan armanıraq ótseń, kóldiń jiyegindegi taqırlıq bar. Bulardıń hámmesi de maǵan oń qolımday, kózimdi jumıp júrsen de adaspayman!

Meńlimurat aǵa menen qatarlasıp usı toǵaylardıń arasınan júrip kiyatırımız. Ol geypara búrshikli jıńǵıllardıń basın buwıp ketedi. Qaytarsın adasıp qalamız degen oy menen usılay isleytuǵının uǵınsam da, oǵan heshteńe demeymen. Kóldiń jiyegine kelgende taqırlıq shatırashtay bolıp kórindi. Hár jerinde jarıǵı bolmasa, tap birew aylandıra sıpırıp, sıbap shıqqanday edi... «O, o, qanday gózzal! — deydi Meńlimurat aǵa, — Qoldan sıbaǵanday».

Ol biziń awıldıń aynalasında birinshi márte qusaydı. Aynalasına, aldına, artına, ján-jáǵına qaray beredi...

— Watanımızdıń toǵayı qanday sulıw, — dep qoyadı aratura.

Taqırlıqtan ótkennen keyin, «Dóngelek kóldiń» qamıslıǵı baslandı.

— «Dóngelek kól» degenshe dóngelek eken, — dedi Meńlimurat aǵa aynalasına kóz juwırtıp qarap turıp. Onıń boyı mennen uzın bolǵan soń arǵı shetin de kórip turǵan shıǵar dep oyladım. Usı aynalada tuwılsam da, bul kóldiń qay jeriniń dóngelek ekenin ózim ele bilmey júrgen edim.

Sonda da sóylegenim joq. Ündemey, jol baslap kiyatırman. Muğallim bul toğaydıń háddi-úddin bilmegenlikten men qalay jürsem, olda solay erip kiyatır.

Naw qarağay qamıslardıń arasına kirgennen keyin Meńlimurat ağa joqarı qarap turıp tańlandı;

— Qamıslar da usınsha biyik boladı eken-á!

Men Meńlimurat ağa menen táwir-aq úyreniskenim ushın:

— Biziń jaqta qamıslar usılay ósedi, — dedim. Meniń oyımsha ol da meni balasınıp, onsha sır jasırmaytuğın dáre-jede sıyaqlı. Soń men de onnan tartıngandı qoydım.

— Siz neshe jıl oqıdıńız, ağa? — dedim oğan bir tınıspada. Ol meniń sorawımdı qolaysızlaw kórdi me, kúlip qoydı. Sonda da mağan qattı kelmey mınalardı ayttı:

— Bunnan segiz jıl burın internatqa alınıp, oqıwğa ketken edim. Tórtkúldegi internatta úsh jıl oqıdım. Onnan soń meni muğallımshilik jumısqa jiberetuğın bolıp edi. Írzashılıq bermedim. Sóytip, Tashkentte tağı tórt jıl oqıdım.

Meniń esaplawımsha Meńlimurat ağa tap jeti jıl oqığan. Qanday uzaq oqığan-á? Biziń aғam menen apamnıń aytıwına qaraғanda, jeti jıl degen bir adamnıń ómiri. Eger, keterde hayalı júkli bolıp qalғanda Alpamıstıń Jádigerindey bolıp, jeti jasar balası aldınan shıғadı eken-á? Bizlerge bunday bolıp jeti jıl oqımaq qayda? Oqıy qoysaq: úsh jıldan keyin muğallim bol dese oylanbastan ırzashılıq bildirer edik-aw!

Tashkent degen sózdi birinshi ret esittim. Onı qala deyin desem de, mektep deyin desem de, tilim barmadı. Menińshe, Shımbay, Qońırat, Xojeli barmış. Al, Xalqabad degen qalanı ómirim tuwıp bir ret-aq kórdim. Onda da ájapamdikine qıdırıp barғanda. Qala degen tıǵılısqan tam boladı eken. Usılardı oylap tım-tırıs kiyatır edim. Onıń ózi Tashkent tuwralı jáne sóylep berdi...

Köldiñ ishkeriregi, ótken jılı suw basıwı bolğan edi. Oğan adamlar biyday egip aldı. Biyday atızdın átirapı aynala qamıs. Onda qırğawıllar da kóp. Jaqında men de sol jerge bir ret balalar menen kelip, duzaq qurıp qaytqan edim. Muğallimnen jasırınğan balalar da sol atızlardağı topan qambalardıñ dógeresinde shıǵar degen oy keldi maǵan. Báلكim, olar qırğawıllarǵa qurğan duzaqlarına alısıraқта názer taslasıp, kúshigendey ańlıp otır ma, kim bilsin. Sebebi, olardıñ birazı keshte awılǵa kelse, basqaları kelmeydi. Sonda kúni menen duzaq qurmay ne qıladı? Esitiwimshe, topan qambanıñ arasında jatatuǵın usaydı. Meñlimurat aǵanıñ aytıwına qaraǵanda, Sayıptıñ da, Qunnazardıñ da kempirǵarrısı balalarınıñ qayda ketkenligin, ne qılıp júrgenligin aytpaǵan eken.

Qamısqa aralasıp ósken jıńǵıllarǵa duwshar keldik. Bunday orınlar serppe duzaq qurıwǵa kútá qolaylı bolatuǵın edi. Biraq, men bul jerlerde duzaq bar, dep oylaǵanım joq. Bir jıńǵıldı aynalıp óte bergenim, bir shıbıq kózime shırıp ete qaldı. Dawısımdı shıǵarmastan qos qolım menen kózimdi basıp, otıra qaldım. Jas qalay bolsa, solay parlap baratır. Meñlimurat aǵa jıldam janıma keldi de, qoltıǵımnan kóterdi.

— Ne qıldı, inim?

— Serppe duzaqtı basıp alıppan, — dedim.

— Duzaǵı qáne? — dedi ol bir nársege qızıqsınǵanday.

Men kózimdi bir qolım menen basıp turıp jañaǵı shertilgen jıńǵıldıñ basınan salbırıp turǵan shıjımdı kórsettim.

— Mine!

Ol burın duzaqtı kórmegen bolsa kerek. Qolına uslap jıńǵıldıñ basındağı tıyındı tartıp kórdi. Men oğan uslatpastan tıyınshıktı ózime tarttım. Sóyttim de, duzaq baylawlı turǵan

jińǵıldı kózimnen úsh ret aynaldırıp, úsh ret «túp», «túp» dedim de, Meńlimurat aǵaǵa qaytıp berdim.

— Bul ne qılǵanıń? — dedi ol túsınbey.

— Zıyanlı shóppe, dep atırman-aw, — dep jalbıraqlaǵan boldım.

— Zıyanlı shóp bolǵanda ne qıladı? — dedi ol jáne.

— Múmkin kózime aq salar, — dep alaqańım menen kózimdi uwqalay başladım. Ol maǵan jaqınlap keldi. Kózimdi qolı menen ashıp, úńilip kórdi de, «sırtına tiyipti, hesh nársе qılmaıdı. Biraq shópti zıyanlı boladı dep, onı kózlerińnen aylandırıp júrgende, bir búrshiktiń girti kózińe túsip ketse, áne sonda jaman boladı goy» dedi. Men ne derimdi bilmey úndemesten biyday ańızına tarttım. Biyday qambanıń basında

shoqlanıp otırğan úsh-tórt bala uzaqtan-aq kórindi. Eger, olar bizlerdi kórse, qashıp ketiwi de múmkin edi. Sonı bilgendey Meńlimurat aǵa bir aqıl taptı:

— Sen olardı usı káraǵa shaqırıp keleseń, be? — dedi maǵan.

— «Meńlimurat aǵa shaqırıp atır» deyin be? — degenimde:

— Awa, muǵallım demey-aq qoy. Báلكim, kelmey qalar dedi ol maǵan.

Kelsem Aytmurat, Sayıp, Qunnazar hámmesi otır eken. Meni kórip, ádep úrpeyisip tursa da, soń quwanıp qaldı. Tap men olardıń bazardan kelgen ákesindey, ján-jagımnan qorshap atır.

— Muǵallım ketti me? — dedi bári birden.

Ne derimdi bilmey oylanıp turǵanımda taǵı birewleri ústi-ústine soraw jawdırdı:

— Seni oqıwǵa áketti dep edi, qalay qutıldıń?

— Urdı ma?

— Qashıp keldiń be?

— Dúysen molladan qalay?

— Toqtań! — dedim men olardıń sorawlarınıń qaysısına juwap bererimdi bilmey. — Birimlep sorańlar!

Dawısım qattı shıqtı ma deymen. Onıń ústine birimiz-birimizge qanıqpız ǵoy. Tártip talap etiwdi úyrengenimdi sezgendey;

— Bunday etip sóylewdi qaydan úyrendiń? — dedi Qunnazar.

Olardıń aldında ótirik ayta qoyıwǵa betim shıdamadı. Ne de bolsa shınnan kelgendi maqul kórdim. Sóyttim de otırıp alıp, olarǵa úyge muǵallımniń kelgenin, jasırınǵanımdı, onnan tawıp alǵanınan baslap qaldırmay sóylep berdim. Muǵallımniń atımdı jazıp alıp, «qaraǵım, erteń oqıwǵa bar» degenin de aytım.

— «Qarağım» dep maylı til menen baplaydı goy, — dedi Sayıp sózimniñ aqırın aytıp bolğansha asıgıp, ol onıñ üstine, meni qashıp kelgen shıǵar dep oylağan da bolıwı itimal.

— Joq sabamadı, — dedim men isenimli türde. — Erteñine azan menen halqas ta jemey mektepke

asıqtım. Halqas ta mektepte, bizler ushın tayın eken.

— Qanday halqas? — dedi Sayıp.

— Máshaba!

— Oohoo! — dedi jáne Sayıp.

— Sóytip sarı máshabağa hámme balalar toyınıp alğan soñ oqıwǵa kiristik.

— Haw, tamaq bere me ele? — dedi Qunnazar sózimdi bólip. Biraq, buni tek Qunnazar soragan menen basqalardıñ da kelbetinde usı sorawdıñ turǵanın ańladım.

— Tamaq bergenin aytpa! Mınaday qızıq kórdim, — dedim ján-jáǵıma qarap.

Bul waqıtta kún ádewir awıp edi. Aspanda bult ta joq. Biraq balalardıñ üstilerindegi kiygen gümpeyleri qalıñ, onıñ üstine aynala qamıs bolǵanlıqtan samal kelmeytuǵın jer edi. Hámmesi qapırıqta terlep otır. Men kóyleksheń edim. Onsha ıssılap baratırǵanım joq. Aspańǵa qaraǵan kisi qusap, Meńlimurat aǵa otırǵan tárepke kóz tasladım. Ol bir nárseni maqullaǵanday maǵan basın iyzedi. Biraq, balalardıñ hesh qaysısı da onı kóre almadı.

— Qanday qızıq? Aytshı jora, — dep Sayıp kútá qızıqsındı. Men olargá muğallimniń meni qalay juwındırğanın, bet-qolıma ózi suw quyğanın qaldırmay ayta berdim.

— Haw, haw! Ele ol seniń qolıńa da suw quyıp júr me? — dedi Aymurat. Men olardı bul aytqanlarıma inanbas degen pikirge keldim. Kóbasa ant etpeytuğın edim. Eger kútá inanbastay biraq shın áńgimelerdi aytsam, ant etetuğın ádetim bar edi. Balalar sonda ǵana aytqanıma isenedi. Usı saparı da olardı isenbes dep oyladım da:

— Olla suw quydı, hátteki ózi menen shay ishkizdi, tórinde otırǵızdı, — dedim ústi-üstine sózime pát endirip. Onnan soń boyrada otırıp, bir-eki kún oqıǵanımızdı, sońınan skameykalar ákelingenin, qullası muğallım kelgeli qanday jańalıq kórsem bárin sóylep berdim.

— Atı kim eken?

Men maqtanıshlıraq sezim menen muğallimniń atın aytım.

— Meńlimurat aǵa! Muğallım desek te boladı.

— Sóytip ol urǵan joq pa? — dep Sayıp taǵı ejelep soradı.

— Seniń qulaǵıń pitip qalǵan joq pa? Aytım ǵoy, urmaq túwe basıńnan sıypalaydı.

— Onda bizler nege qashıp júrmiz? — dedi Sayıp.

Balalar bir-birine, hayran qalısıp qarastı da, bul sorawlargá juwap taba almadı.

— Házir sol muğallım kelgende ózin kórip, isener edik,

— dedi Qunnazar ornınan ushıp turdı da.

— Kórgińiz kelse awılǵa qaytasız ba? — dep jáne birewi sekirip turdı.

— Onda kórseteyin, — dedim men kúlip. Olar meniń sózime isenbedi. Sayıptıń:

— Muğallım toǵayǵa ólmey keledi, — degeni janıma batıp:

— Ol Meńlimurat aǵa ǵoy! Ólmey keledi degeniń ne? — dedim ashıwlanıp. Sayıp meni dárriw kemsitip sóyledi:

— Turdımurat, sen muğallimdi qorgashalay qaldırın goy. Kelmeydi degen soñ kelmeydi.

— Júrin onda, — dedim men olarğa. — Házir muğallimdi kórsetemen.

Olar meniñ sózime isenerin de, isenbesin de bilmedi.

— Ótirik bolsa, júndey tütemiz, — dep Qunnazar izime ergeni de sol, basqalar da orınlarından turdı. Abaylap qarasam, qamışlıqtıñ arasınan Meñlimurat ağanıñ ózi de kiyatır eken.

— Áne, Meñlimurat ağanıñ ózi, — dedim qolımdı shoshayıp. Bári meniñ qolımınıñ ushına qarap, Meñlimurat ağanı kórdi de:

— Usı muğallım be? — dedi jaqtırmağan kisidey. Sonıñ arasında Meñlimurat ağanıñ ózi jaqınlap «Sálem, balalar» — dedi kúlki aralas dawıs penen. Balalar onıñ sálemın esitpegendey, ózleri «Assalawma áleykum» di ústi-üstine dóndirip, muğallımınıñ sozğan onıñ qolınıñ alağanına ózleriniñ qos alaqlanların jabıstırıp, men dáslep qalay qol alısqan bolsam, olar da solay Meñlimurat ağa menen qol alıstı...

6-BÓLİM

Awılдаğı adamlardıñ gúyzeliske túskenine ádewir waqıt boldı. Úp-úlken adamlardıñ ele kelise almay júrgenligi meni hayran qaldıratuğın edi. Sebebi, olar úlken kisiler goy, nege kelispeydi. Báriñin de ángimesi awıl xojalıǵı, TOZ. Birew awıl xojalıǵı tuwralı ángime qozǵasa, birewleri hayalları tuwralı ángime etedi. Tübinde bir qıylı emes. Men esitken ángimelerdin hárqaysısı hár túrli. Bir jola Meñlimurat ağa bizlerge bılay degen edi:

— Balalar, sizlerdin ata-analarınız házir awıl xojalıǵına kirip atır. Biraq, qolınan «ǵarbızı túsken» bazı adamlar biraz qarsılıqlar kórsetpekte. Abaylı bolıñlar. Házir jañasha

jámiyetke ótiw dáwiri. Kóp túsınbewshilikler bolıwı múmkin. Nendey nadurılıq sezseńiz aytıńlar, — dep jáne biraz ápsanalar aytıp berdi. Ápsanalarında jaqsı niyettegi adamlardıń bir-birin durıs túsınbewleri nátiyjesinde óz ara tóbelesleri, hátteki, bir-birin ayamay jamanlaytuǵınlar, qamatatuǵınlar haqqında edi. Men de, ózimshe, kisini sırtınan jamanlaw qáte, pák niyetlilerdi túsiniwim kerek, dep oylap qoydım.

Eger adamlardıń bir-birine qarsı ótirik-óseklerin esitse, muǵallimge aytıp turayın, ol maǵan aqıllı keńes berer degen qıyalda ózimdi toqtattım.

Solay etip, muǵallım ushın tıńshıl bolǵım keldi. Bunıńda aqibeti men ushın jaman boldı. Bir jola aǵam menen bir qońsımızdıń sóylesip otırǵanına qulaq salaman, dep anamnıń burın esitpegen sózlerimdi esitip, aǵamnıń kórmegen aqıretimdi kórdim. Hátte usı waqıtqa shekem hesh nárese demegen ákem, men Meńlimurat aǵanı ertip toǵayǵa aparıp balalardıń jasırınǵan jerlerin kórsetkenim ushın aǵamnıń aldında qaytadan gúnákar boldım. Onıń ústine meniń menen jas Gúlay degen qızı bar Seralı degen qońsımızdıń aǵama kelip, jáńjel kótergeni de aǵama qamshı boldı. Ásirese, sol qońsınıń mınaw sózleri aǵama da, maǵan da battı:

— Mátmurat, balańa kúshiń jetpese, áke bolıp ne qılasań?! — dedi ol gijinip. Bunnan keyin aǵam kútá qáhárleńip, erteńine meni oqıwǵa jibermeı-aq qoydı. Kete bereyin desem kitaplarımı da jasırıp taslaǵan. Jalınıp atırman... Tap túske deyin jalındım. Biraq jibermedi. Aǵamnıń bir jaqsı jeri-ómirim tuwıp shekeme bir shappat urǵan emes edi. Bir islegen isim jaqqay qalsa, ya meniń menen xabarlaspaydı, ya maǵan kerek nárseni jasırıp taslaydı. Búgin de qasaqana sonısnı islep otır. Men qayta-qayta dalǵa shıǵıp, quyashqa qaray berdim. Esheyinde ásten jılısatuǵın quyash búgin kútá tezlik penen túslikke de tas tóbege kóterilip, hátte batisqa

qaray awıp ketti. Endi ne qılayın, qarap otıra almadım. Eger de birew kórse oqıwdan sebepsiz qalıptı degen attı almayın dedim de, buzawğa ot orǵan bolıw ushın keregege qıstırıwlı turgan oraqtı aldım da dalaǵa shıqtım. Qarasam, Meńlimurat aǵanıń ózi kiyatır.

— Turdımurat, assalawma-áleykum, — dedi ol jaqınlap.

Onıń birinshi bolıp sálem bergenine qısındım da, biraq dawısında onsha ashıw sezbedim. Meniń bolsa ayıbım dál kózge kórinip tur. Aldında sóyley almay, basım da tómén salbırıp ketti.

— Ne qılıp atırsań? — dep soradı jáne.

— Úydi baǵıp qaldım, — dedim. — Endi buzawğa...

Basqa dáliylim de joq edi. Bar bolǵanda da awzıma túse qoymadı.

— Bunıń dáliyl emes ǵoy, — dedi ol kúlimlep.

Meńlimurat aǵanı qalay isendiriwge boladı?! Basımdı qasıp oylana basladım. Mende qanday da bir sırdıń barın bildi me:

— Oqıwǵa barmaǵanıńdı aǵań bile me? — dep soradı.

— Biledi, — dep juwap bersem de awzımdı qalay basqanımdı anılamay qalıppan. Meńlimurat aǵaǵa qarasam, ǵázeplenińkiregen pishinde tur eken.

— Házir ata-anań menen sóylesip kóremiz, — dedi ol. Sonıń arasında apamnıń ózi kiyatır eken. Meńlimurat aǵanı kórdi de, tońqıldana berdi:

— Shıraǵım, jurttıń qashqan balaların biziń Turdımuratqa taptırıp, óziń jaqsı atlı bolıp qala bergeniń ne qılǵanıń? Al bizlerdi bolsa duyım yurt qustanı qılıp júr...

— Qoy, apa! — dedim men Meńlimurat aǵanıń arına shawıp. Sebebi, apam maǵan hesh waqıtta búytip ashıwlanbaǵan edi. Onıń búgin men ushın muǵallımdı ayıplawı sál bolsa da ashıwımdı qozdırdı. Arım keldi. Biraq, Meńlimurat aǵa maǵan taǵı da:

— Haw, Turdımurat, adam anasına sóydey me eken? Sen perzentsen, ol ana! Ne bolsa da anaň maňan aytıp atır, — dedi Meňlimurat aňa. Muğallim maňan bul sózdi qanday astar menen aytqanın bilmeymen. Dawısın biraz

kúsheytip kiyatırğan apam otqa suw quyğanday basıla qoydı.

— Muğallim, — dedi ol Meňlimurat aňanıň janına kelip, sóytti de meni qolı menen nusqadı.

— Usını dúzesh, shırağım. Bazda usınday ádeti bar.

— Apa, qapa bolmaňız. Turdımurat úlkeye kele kútá aqıllı, zor jigit bolıp qáliplesedi, — dedi ol. Bul sózge tóbem kókke jetkendey quwandım. Apam Meňlimurat aňanıň qulağına bir nárselerdi sibırlay basladı. Ne aytqanın esitpedim.

— Túsinemem, apa, túsinemem. Ele ondaylardıń bári de ókinedi. Turdımuratı jaqsı kórip, algıs aytatuğın boladı...

Biziń apamdı birew sál maqtańqırıp ya ıgına jıgılıńqırıp sóylese, bolğanı qolındağı iship otırğan asın da onnan ayamaytuğın ádeti bar edi. Kóp ángimeniń basına toqtamastan:

— Turdımuratıjandı ertip kete ber. Aғasına ózim aytaman, — dedi. Apam ruqsat bergem soń maňan ne turıs. Sonnan Meňlimurat aňa ekewimiz Turdıbaydikine keldik. Esigi ashıq. Basqa adam joq.

— Túrgeł Turdıbay, — dedim men onıń basın shayqap.

— Qayaqqa? — dep manawsıradı Turdıbay.

— Ne qılasań qayaqqa ekenin? Bol, — dep asıqtırdım.

Meniń buyırımı esitiwden Turdıbay kiyimlerin izley basladı. Demniń arasında kiyinip te boldı.

— Bolsesh, — dep tağı asıqtırdım.

Meñlimurat ağa:

— Asıqtırma, bolsın, — dedi de dalğa shıǵıp ketti.

Turdıbaydı túygishlep-túygishlep kiyindirip, dalğa shıǵardım. Meñlimurat ağanıń maqseti búgin oqıwǵa barmay qalǵan balalardıń hámмесin jıynap mektepke aparıw eken. Ekewimizdi ertip alıp Gúlaydıń úyine qaray ketti. Gúlaydıń apası meni kóriwden-aq awzı gójedey qaynap tońqılday basladı;

— Áy, Turdımurat, oqısań óziń oqı, bolmasa, nege jónińe júrmeyseń, júwernemek, — dedi qızın tap men oqıtıp júrgendey. Men úndey almadım. Meñlimurat ağa kempirdiń qasına jaqınlańqırıp bardı da;

— Sheshe, qızınızdı Turdımurat emes, men izlep kiyatırman, — dedi nıqlap ǵana. Bunnan soń kempir sóyley almay tıǵılıp qaldı. Bulmanda da kóp irkilmesten Gúlay úshewimizdi ertip Meñlimurat ağa mektepke qaray jol basladı. Sóytip, búgingi isime uyaldım da, heshkimge bildirmey astıńǵı ernimdi tislep aldım. Anamnıń da zeynine tiyip gúnalı bolǵanım ushın klassqa kelgen soń terlep kettim.

Muǵallım heshkimge eskertiw qılmay, úshewimizge kúndelikli sabaqın basladı.

7-BÓLİM

Waqıt óte berdi. Klasımızdaǵı balalardıń da sanı kúnnen kúnge kóbeyip kiyatır. Bizler menen aralasıp qızlar da oqıytuǵın boldı. Heshkim Dúysen mollanı awzına almaydı. Sebebi, ol bizlerge namaz oqıwdan, namazdıń sózlerin yadlawdan basqa heshteńe úyretpeytuǵın edi. Klassta onnan qorıqqanımız ushın tınısh otıratuǵın edik. Bir bala aljasıp qalsa da, shıbıǵı menen bir uratuǵın edi. Endi bolsa oǵan qatnaǵandı hámme qoydı. Biraq, meniń apam jaqınǵa shekem maǵan kóp eskertpeler qıldı. Sonda da Dúysen

mollanı jamanlamadım da, sabağına da barғанım joq. Al, taza muғallım basqasha. Ol molladay qızlardı, balalardı bólmeydi. Qızlar menen qosılıp oqıw áweliinde hámmemizdi de ájeplendirdi. Sebebi, qızlar menen otırsań, olar girt-tay kemshiligiń bolsa mineydi eken. Buған da úyrendik. Haqıyqatın alganda, olardıń kózinshe sılbırańqırap júrgendi ózlerimiz de jaqsı kórmeymiz. Meńlimurat aға dáslepki kúnlери bizlerdi sabaqtan soń alıp qalıp, kúnde tártip jóninde bir saattay áńgimelesetuğın edi. Sońğı waqıtta onday áńgimelesiw háptesine bir retke aynaldı.

Azanda halqas beriw de toқтаған joq. Hámmе usıған qızıǵа ma, bilmeymen, azan menen tamaq ishpesten kelemiz. Qızlardıń birazı er balalar menen aralasıp otırса da, halqaslanbaydı. Aldına qoyған qırmaların qasındaǵı balalarǵa ısıratuğın edi. Bunı bir kúnlери Meńlimurat ağanıń ózi sezdi.

— Qızlar nege tamaq ishpeysiz? — dedi ol bir kúni halqas payıtında aramızǵa kelip. Bizler hesh nárseni eskermeу úylerinen azanda toyıp kelgen shıǵar deytuğın edik. Qaytama, qızlar tamaqların bizlerdiń qırmamızǵa quysa, hádden tıs quwanısamız. Meńlimurat ağanıń aytқан sózlerinen keyin qızlar uyalısıp qaldı. Awızların alaқanları menen bastırıp, bir-birine kóz astılarının jımıyısıp қарасаdı. Bunıń sebebin bizler túsine almay hayranbız. Olar bolsa, juwap bermeydi.

— Meńlimurat aға, — dedi Sayıp qasında otırған Gúlaydıń mashaba tolı tabağın kórsetip. — Kúndiz ishpeydi. Sebebi, Gúlay oraza tutıp júr.

Usı kúnlери hámmе kempir-ǵarrılar oraza edi. Bizin apam da, aғam da oraza. Geyde sárlik ishkende oyanıp qala qoysam, apam maған da ishkize sala «endi, eń bolmasa, ağanıń yamasa meniń payım ushın bir kún oraza tutpasań bolmaydı» dep eskertetuğın edi. Soған қараp Sayıptıń aytқанı durıs shıǵar деп оyladıм. Sebebi, ol sózsiz bileді. Gúlay me-

nen qońsı. Biraq, Gúlay oǵan kóz astınan alarıp bir qaradı da, taǵı basın tómén alıw menen otıra berdi.

Meńlimurat aǵa bul waqıtta heshkimge hesh náirse degen joq. Tamaǵın ishkenler ishti, ishpegenlerdiń tabaqların «meshkey» balalar qashshan-aq bosatıp berdi.

— Balalar, — dedi Meńlimurat aǵa klassqa kirgennen keyin. — Bizler onıń sóz baslawınan-aq sabaqtı birden baslamaytuǵının túsindik. Óytkeni, ol birden qolına por alıp, dárriw háriplerdiń elementlerin qara taxtaǵa jaza baslaytuǵın edi. Yamasa birewdi ornınan turǵızıp, keshe bergen tapsırmasın soraytuǵın edi. Nabada bir jańalıq haqqında sóyleytuǵın bolsa, sabaqtan keyin irkip qalatuǵın edi. Bul saparı onıń nelikten de dawısı buringıday bolmadı.

— Orazı tutıw, — dep ol azǵana irkilip turdı da, orazı jóninde sóylep ketti. Onıń qaydan kelip shıqqanın, jas balalardıń densawlıǵına zıyan ekenin aytıp bolǵansha shıbıjıńlap zordan otırǵan Qunnazar ushıp-aq turdı.

— Biziń apam «9 jasımnan berli jılda oraza tutaman» deydi. Biraq, hesh jeri awırmağan. «Densawlıgım attay» dep maqtanıp otıradı goy bǎrhá.

— Densawlıgı attay degenge isenbeymen. Anaw kúni úyińe barganda, bileseń be, qanday bolğanın, — dep Meńlimurat aǵa onı qaytarıp qoydı. Bunnan soń oraza haqqında áńgime bolğan joq.

* * *

Klasımız kem-kemnen sánlenip baratır. Diywallar sıziqsız qaǵazday appaq. Skameykalar da jetkilikli. Páslew birewinde dizilisip otırmaq, biyiklew birewi aldımızda turadı. Soǵan kitaplar ya dápterlerimizdi, qálemlerimizdi qoyamız. Meńlimurat aǵa ortadan arman-berman aralap júrip, dápterlerimizdi tekseredi. Biraqta skameykalar uzın bolǵanlıqtan ol kisi bergi basınan baslasa, arǵı shetimizden bir-aq shıǵadı.

Usı hápteniń ishinde jáne bir ózgeris payda boldı. Yaǵnıy kúnde tórt saat oqıytuǵın bolsaq, endi bir saat tárbiya saattı degen shıqtı. Raspisaniye de jazıwlı turadı. Usı kúni kiyimiń ılas, qolıń sıya, yamasa kitaplarıń jırtılıp, bir jeriń kir bolıp kórsinshi! Meńlimurat aǵa kópshiliktiń aldında qısındırıp taslaydı. Geyde ótmishten gáppler qozǵar. Maman biy, Aydos baba, Ernazar Alakóz degen xalqımız batırları, bolmasa ertekler, ápsanalar aytıp beredi. Usınday áńgimeler aytsa, sonday tınlaymız, bazda tap sol hádiyseniń ishinde ózlerimiz turǵanday bolıp kórinedi.

Bir saparı mınaday áńgime aytıp berdi. 1919-jılı jergilikli xalıqtıń arasınan shıqqanlar menen «Qızıllar» qatań gúres júrgizip atırǵan kúnlerde Kibray degen awıldan bizler sıyaqlı kóp balalar «Qızıllar»ǵa qarsı kóterilgenlerge járdem beriwdi shólkemlestirgen. Olardıń basshısı 13 jasar Ánwar

Pirmuxammedov degen bala eken. Ol heshteñeden qorqpay gileñ ózindey balalardı shólkemlestirip, qızılarga qarsı urısıp atırǵan áskerlerdiń keyninen oq-dári aparıp beredi eken.

Bir jola olardıń tárepdarları ádewir-aq shıǵıńǵa ushırıp, kóp adamlar jaradar bolǵan. Sonda Ánwar jaradarlarǵa járdem beriw ushın sanitarlarǵa qosılıp, óziniń joldas balaları menen jaradarlarǵa dári-dármaq aparıp bergen. Usı jerde dushpanlar onı kórip atıp taslaptı. Bul tuwralı mine mınaw gazetada jazılǵan, dep gónetoz bir gazetanı ashıp oqıp berdi... «Sizler bunı bilip qoyǵanıńız jón, usındaylardı esitip, bilip, oqıp, ózlerińizdi dúzetesiz» dep juwmaqladı ángimesin...

«Mine Ánwar da 13 jasar. Men de 13 temen, meniń birewge keltirgen ya paydam, ya zınayım joq» dep ózimshe usı ángimeler tuwralı biraz kún oylanıp ta júrdim. «Eger Ánwardıń ornında bolǵanda, bálkim men de solay islermedim, yamasa qızılarga járdem etermedim?» — dep qıyalımnan kóp ret ótkerdim.

Mine búgin de tárbiya sabagı ótkerileyin dep atır. Meñlimurat aǵa birden hesh náirse baslamadı. Hámmemizdi kóz benen sholıp ótti de, burıńǵı ádetinshe:

— Balalar, — dedi bizlerge qarap. — Qay jerde temir tártip bolsa, sol jerde kúshli uyım boladı. Awızbirshilikli uyımdı heshbir jaw jeñe almaydı. «Altaw ala bolsa awzındaǵını aldırar, tórtew túwel bolsa, tóbedegini túsirer» dep ata-babalarımız natuwrı aytpaǵan. Sonıń ushın da sizler awızbirshilikli bolıńlar...

Meñlimurat aǵa bazı bir waqıtları shiyelenisken uzaq ángimeni aytqanda, aldına kitap jayıp qoyǵanı bolmasa, kóbisin yadtan sóylep beretuǵın edi. Búgin de kóp oylanıp turmastan bir ángimeni yadtan sóyledi. Sondaǵı aytqanı bir topar Qızıldardıń qalay tutqıńǵa túskeni tuwralı edi...

Aqlar menen qızıldardıń ğajja-ğaj urısı qıs aylarınıń qatal suwıǵına qaramastan Moskvaǵa jaqın jerde bolıp atırǵanda,

bir topar qızıllardıń komandirine oq tiyip ólgen. Aqlar bolsa, alǵa basıp kiyatırǵan. Komandir ólgen soń tártip boyınsha tez komandir saylanıwı tiyis eken. Aynaldırǵan 8 — 9 adamnıń arasında awızalashılıq payda bolıp, biriniń aytqanın ekinshisi tıńlamaptı. Birewi «alǵa» dese, ekinshisi «artqa» dep óz ara kelise almay, dushpangá qarsı kúsh toplaп hújim jasay almay, qolǵa túsipti...

Meńlimurat aǵa bizlerge hár qıylı baǵdarda sóylep, aytqanlarına berilip tıńlap, solardan órnek alıwǵa, ózinshe juwmaq shıǵarıwǵa keńes beretuǵın edi. Onıń ne ushın usınday áńgimelerdi kóbirek ayta beretuǵınına tańlanıp kórgenimiz joq. Ózi de qızıq sóyleydi. Awızımızdı ashıp qata qalamız. Sońınan dáslepki sóylep bergen waqıyasına baylanıstırıp, bizlerdiń ya oqıwımız, ya tártibimiz jóninde aytatuǵın edi. Búgin ol bizlerdiń awızbirshiligimizge toqtadı:

— Sizlerdiń da awızınız ala. Sonıń ushın da birewlerińiz sabaqtan tómén bolsańız, ekinshi birewlerińiz patas júresizler. Bir-birińizdiń kemshiligińizdi aytaysızlar.

— Onı sizge aytamız ba? — dedi Turdıbay.

Men Turdıbaydıń háreketine shamalı tańlanayın dedim. Bayaǵı ashıwdan keyin ol biraz dúzlesipti. Muǵallım oǵan qarsı qanday gáp aytsa da, qashıp ketkendey túri joq.

— Bárha maǵan ayta beriw dárkar emes, — dedi Meńlimurat aǵa.

— Onda kimgе aytamız?

— Sizler arańızdan klaskom hám tazalıq komissiya saylap alıwıńız kerek. Mine solarǵa aytasız. Solar orınlamasa, maǵan aytasız.

Balalardıń arasında sıbrılı payda boldı. Jaqında ǵana bir márte klaskom saylaw jóninde óz ara kelise almaǵan edik.

Birewler Turdıbaydı, birewler Sayıptı, úshinshileri taǵı birewdi usındı. Meńlimurat aǵa sol saparı bizlerdi sınayın dedi

me, úndegen joq. Solay etip, saylanbay-aq qaldı. «Búgin de bizlerdi sınap otır goy, shaması» degen qıyalğa berilsem de:

— Onda klaskom menen tazalıq saylayıq, — degenimdi bilmey-aq qaldım. Meñlimurat ağa ruqsat bergen menen de, bayağıday tartıs jáne baslandı. Muğallım mıyığın tartıp, kim sóylese de toqtatpastan, aqırın kútip otır. Óz ara dawlasıp atırmız. Birimizdi-birimiz jaqtırmaymız. Rasin aytqanda, klaskom bolğandı men de ishimnen jek kórip turğanım joq.

— Boldıńız ba? — dedi Meñlimurat ağa biraz kegirdek sozıspadan soń. — Endi qarsılıq etpeseńiz, kimdi saylaytuǵınıńız jóninde men pikir aytayın.

Muğallımge qarsı turıp jinlimiz be? Kim batır eken qarsı turıp ta kórsinshi! Biraq, men, «ózi muğallım taǵı da úlken jigit, jáne bizler menen oylasadı, ruqsat soraydı, bul qalay?» dep oyladım. Sonıń arasında birew, gáp liykini soǵan qarap qalǵanday:

— Aytıń, Meñlimurat ağa? — dedi birden. Onıń izin ala basqa balalar da «aytıń, Meñlimurat ağa» dep jabırlastı.

Shuwıldasqan dawıslar izli-izinen kóterilip baratırǵanda Meñlimurat ağa ornınan turıp, bir qolın kóterdi. Bizler jim-jirt boldıq.

— Sizlerdiń tartısıńız kútá orınlı, — dep kúldi ol. Biraq hesh nárese sheshe almay atırsız. Menińshe, tazalıq komissiyasınıń baslıǵı etip Gúlaydı saylayıq.

Balalar taǵı shuw ete qaldı:

— Gúlay kimnen artıq?!

— Tınısh! — dedi Meñlimurat ağa dawısın sozıp. — Jańa sizler menen kelisip aldıq. Maǵan kimdi usınsam da erk berdińiz. Ekinshi, klaskom bolıp Turdımurat saylansın! Meniń atımdı aytqanda, ornımnan ushıp kete jazladım. Quwanganımnan qáddimdi jazıp, tiklenińkirep otırdım. Qasımda otırǵan Qunnazar meniń klaskom bolğanımdı

qızgandı ma, yamasa ornımnan turıp ózim ayıp isledim be, iynimnen tartıp jiberdi;

— Áy, sen murnıńdı kóterme!

Qunnazardan basqa heshkim qarsılıq kórsetpegen sıyaqlı boldı. Gúlay tuwralı da endi heshkim hesh náirse demedi.

Balalardı qaytarıp jibergen-nen keyin Meńlimurat aǵa bizler Gúlay ekewimizdi alıp qaldı. Isleytuǵın islerimizdi, wazıypalarımızdı túsindirdi. Men onıń hárbir sózin dıqqat penen tıńlap otırman. Al, Gúlay bolsa, uyańlaw, tek basın iyzegeńi bolmasa onsha sóyley bermeydi. Hámel alǵanına da

onsha quwanışlı emes sıyaqlı. Biraq, usı iske qayıl tárizli bolıp kórindi mağan.

— Gúlay, Turdımurat, áwele ózlerińiz tártipli bolıwdı umıtpañlar! — dedi Meńlimurat aǵa bizler shıǵıp baratırǵanda.

8-BÓLIM

Bul kúnleri awılда adamlar «awıl xojalıǵına ótemiz» dep hálek bolıp júr edi. Bazda jıynalısqa da qatnasaman. Meńlimurat aǵa tek bizler menen bánt pe eken desem, úlken adamlardıń arasında da shıǵıp sóleydi eken. Meniń aǵam bolsa, Meńlimurat aǵanı asa jek kórmeytuǵın da edi. Jıynalısta shıǵıp sóylep, awıl xojalıǵına qarsılar tuwralı kóp áńgimeler aytatuǵın edi. Meńlimurat aǵa onıń bul áńgimesin kútá zeyin salıp maqullaytuǵın edi. «Aǵamdı jaqsı kórgeni ushın meni de jaqsı kóredi-aw» dep oylayman. Sebebi, mine, klaskom boldım. Úyge kelip apama aytayın desem, «maqтанbay-aq qoyayın» dep otır edim. Bir waqıtta aǵam kirip keldi. Ol bir nársege ashıwlanıp kelse shırayında qan qalmaytuǵın edi. Dárriw apama urısadı, joq jerden jánjel shıǵaradı. Men de jas emespen góy, aqırı. Bir jaqtan kelsem, ekewiniń kelbetine qarap kelemen. Birewi mennen soń kelse, dárriw betine tigilemen. Aǵam bul kelisinde jıynalıstan kelgen edi. Betinde

qanday da bir quwanış bar. Ashıw degenniń izi de joq. Tegeran bir nárse aytsań bolǵanı, azanǵı gúldey jarq etip, kúlip jibereyin dep murtı jıbırlasıp tur.

— Aǵa, — dedim men moynınan qushaqalay sala. — Men klaskom boldım.

— Klaskom degen ne? — dedi ol mańlayımnan súyip.

— Klass komiteti. Yağniy, birge oqıytuğın balalardıń baslığımın.

— Balam, — dedi ağam basımnan sıypalap. Sóytti de meni qol ushına kóterdi. — Qudayım, ekewimizdiń de baxıtlı bolğanımız bolğay. Óldik goy jeti babamızdan beri hámel qolımızğa tiymey. Men de búgin onlıq bolıp saylandım.

Ağam meni jerge túsirdi. Tóрге barıp mardıyıp otırdı. Men de úlken kisidey qaptalına bardım. Anam bolsa, qazan-tabaq penen gúrmelip, ağama shay qaynatayın dep otır edi. Ekewimizdiń de tóрге shıqqanımızğa ashıwlandı ma deymen, eń bolmasa men barıp kómeklessem boladı goy. Qasaqana qasımızğa keldi de:

— Mağan hámel joq pa eken? — dep otırıp aldı. Ot janıp atır. Onı ısıratuğın da adam joq. Oylanıp otırsam, úshewimizdiń ekewimizde hámel bar. Apamnıń hámelsiz bolğanına qıynaldım. Biraq, ağam ójetlesip otır. Apam da ornınan qıymıldap jawırının quwırlattı da teris qarap otırdı.

— Kempir, — dedi ağam, apama qarap quwanışlı dawıs penen. — Otındı jağa ber, sağan hámel qayda?

Men de oylanıp otırman. Apam ağam ekewimizdiń mazamızdı alatuğın edi. Bir kúni «kiyimiń kir» deydi. Bir kúni kiyimiń jırtılğanga tońqıldaydı. Onıń usı ádetlerin eslep otırıp, bir nárse yadıma túsip ketti.

— Apa, — dedim-sen úydegi tazalıq komissiyasıñ!

— Ol ne degeniń! — dep jekirindi apam.

— Haw, sen aqır, bizlerdiń tazalıgımızdı baqlaysañ goy. Eger oqıwğa barganıńda Gúlaydıń ornına sen tazalıq komissiyası bolar ediń.

Meniń bul sózim apama kútá awır tiygen qusaydı.

— Sen sháńkildeme! — dedi de ağama qaray burılıp sóyledi. — Sen óziń hámel alasań! Endi bárshe hámeldarlar qusap, mağan ayağıńdı uwqalatpaqshımasań. Endi men úyde

otırmayman, awıl xojalıǵına kiremen. Qáne, óziń ot jaǵıp, sıyır sawasań! Tamam!

Aǵam sarı saqallı, uzın boyly adam. Ol basındaǵı sarı qoy terisinen qıstırǵıshlı degeleyin qısı jazı taslamas edi. Ol malaqayın basınqırıp qoydı da, qoyıw qasların kerip, boyın tikledi. Sóylemekshi bolıp tamaǵın da qırındı. Sóytse de birden irkilip, keń mańlayına alaqańın tirep, tómén qaray tunjıradı da qaldı. Sol turqında ol uzaq waqıt úndemey, jer sıziw menen boldı. Jańaraqta ǵana úydiń ishinde hesh jánjel joq edi. Mine, demniń arasında payda boldı. Bundayda aǵam «biziń úyge shaytan aralastı» dep tońqıldap, ózi-aq anawmınaw nárseni bánelep túrgelip ketetuǵın edi. Búgin olay bolmadı. Haqıyqatında usı jánjeldiń qaydan kelip shıqqanı jóninde men bilip otırman. Ol tek ǵana mınadan: apam awıldıń jıynalıısına baraman degende, aǵam talay márte irkip qalǵan edi. Burında da apam «awıl xojalıǵına kiremen» dep, bir-eki ret aytqan edi. Aǵam hár saparı onıń tilin kesip alǵanday etedi. Apama da qıyın, bálkim jıynalısqı bara qoysa, ol da aqlı menen bir hámelli bolar edi. Meńlimurat aǵa awıl jıynalıslarında sóylegende, úylerinde otırǵan hayallardıń awıl xojalıǵına kiriwi jóninde biraz ǵápler aytatuǵın edi. Meniń shamalawımsha, apam búgin durıs islep atır.

— Aǵa — dedim onıń moynına jarmasıp. — Apam awıl xojalıǵına kireǵoysın-dá?

Onnan juwap bolmadı. Apama da qarayman. Ayayman. Ekewi de sazırayıwı menen otır. Ot ta sónip qaldı. Men dalaǵa shıǵıp otın ákeleyin dep oqtalǵanımdı apam túsiniw gúpimniń peshinen uslap jibermedi. Onıń tek aǵama qasarısıp otırǵanı belgili. Al, aǵam oshaqta janıp bolǵan otındı oshaqqa qaray ısırıw ornına janbaslap jattı. Apam oǵan óshegisip, ayaqların kósiliw otıra berdi. Men ań-tańlıqta otırman. Aǵam múlgiy basladı. Shamamsha ol kúshli oy ústinde. Men olarǵa sóyleyin

desem, jatqan jıllannıń quyrıǵın basıp ekewiniń arasındaǵı jánjeldi gújıtip alaman ba dep qorqtım.

Allen waqıtta aǵam bir gúrsinip qoydı. Shep qolın kóterip meniń basımnan sıypaladı da:

— Meyli, Turdımurattıń aytqanı bolsın, — dep sónip qalǵan oshaqqa jaqınlap otın ısırdı. Apam da endi kóp otırmastan, shıra jaǵıwǵa qolaylastı.

9-BÓLİM

«Sársenbay kelipti» degen xabardı balalar mektepke ayta keldi. Onıń densawlıǵı jóninde ara-tura ákesinen sorasaq, ol hesh xabar aytpaytuǵın edi. Búgingi xabar bárimizdi de quwanttı. Bul haqqında Meńlimurat aǵaǵa aytıp edik. Sabaq pitkennen keyin ol bizlerdi jıynap alıp:

— Sársenbaydikine barayıq, — dedi. Men hayran boldım. Ózi námnalǵan muǵallım. Al, awırǵan balanıń úyine barıp densawlıǵın bilmekshi. Muǵallımge qarsı ne aytayın. Balalardıń hámmesi de hesh nárese ayta alǵan joq.

Meńlimurat aǵa bas bolıp, toparlasıwımız benen Sársenbaydikine keldik. Sársenbaylardıń qara úyi bolatuǵın edi. Biraq, ózleri men esimdi bilgeli basqa úylerden erekshe otıradı. Úyiniń úzik-túńligi de pútin bolǵan soń, suwıq ádewir kúsheygenshe, qaqırasına kirmeydi. Házir de sol qara úyinde otırǵan edi.

Bizler dalada qaldıq ta, Meńlimurat aǵa ishke kirip ketti. Sársenbay joq eken. Onı muǵallımniń dawısınan ańlap turmız. Óytkeni, úydegi áńgime demniń arasında-aq awıl xojalıǵı jónine aylanıp ketti.

— Shıraǵım, qartayǵanda awıl xojalıǵına kimdi beremen, — deydi Dúysen molla, al, Sársenbaydıń oqıwı kerekligi haqqında bir awız da áńgime bolǵan joq. Bizler buǵan tańlanıp tur edik. Úydiń art betinen kiyatırǵan Sársenbay

kórindi. Juwırısıwımız benen birim-birim qushaqlasıp kórisip atırmız. Muğallimniń Dúysen molla menen sóyleskenin tıńlawdı da umıtıp kettik. Sársenbay keselxanada jatırǵanda hár waqıt óz ara sóz etip «shırayı andızday sargayıp ketken shıǵar» dep oylaytuǵın edik. Ózin kórgennen soń bul oyımız biykarǵa shıqtı. Bayaǵı qara páreń arıq Sársenbay emes, eki beti shıǵıqtay qızarıp semiripti. Tańlanganımızdı sezbedi me, hesh nársege itibar bermesten:

— Ne qılıp júripsizler? — dedi quwanışlı tárde.

— Muğallim menen seni kóriwge keldik, — dedim men.

— Keshe kele sala oqıwǵa barmaqshı edim. Aǵam jiber-mey qaldı, — dep Sársenbay muńlı pishinde tómen qaradı.

Buğan bizler de qapalanayın dedik. Sebebi, ákesi sonday qatal adam göy!

— Sársenbaydı tawıpsız göy?

Dawıs shıqqan jaqqa jalt burıldıq. Meñlimurat ağa úyden shıǵıp kiyatır eken. Muǵallım birden atın aytqanǵa Sársenbay masayrap qaldı. Qapalangán túri demde-aq ózgerdi. Juwırıp bardı da Meñlimurat ağa menen sálemlesti. Ol Sársenbaydın basınan sıypalap ayaǵına, kelbetine, túr-túsine qarap atır. Sársenbaydın burın óksheleri qap-qara, tirsekleri kir-kir bolıp júretuǵın edi. Keselxanadan keshe ǵana kelgen soń ba, ústinde girbiń kórinbeydi, tap-taza.

— Sársenbay keselxana qalay eken? Vrachlar qalay emledi? — dep Meñlimurat ağa ústi-üstine soraw berdi de, onıń tulǵasın kózden jáne bir ret ótkerip, sholaq beshpentiniń iynindegi kirttay shańdı barmaqları menen shertip jiberdi.

Sársenbay keselxanada qalay emlengenin, doktorlardın qalay etip pármana bolǵanlıǵın demde-aq jımıldap sóylep berdi. Onnan soń «muǵallım uradı» degen pikirdiń naduris ekenligin keselxanada jatırǵanda esitkenin de ayttı.

— Oqıwǵa barasań ba? — dep soradı Meñlimurat ağa.

— Awa, baraman, — dep juwap bergeni de sol, Dúysen molla úyinen juwırıp shıqtı.

— Úyge kir, Sársenbay!

Sársenbay aramızdan suwırılıp, úyine kirip ketti.

— Meñlimurat ağa, onıń aǵası da júdá qatal molla, — dep sıbırladım men. — Ózińiz sóylespeseńiz, aǵası onı uradı.

— He, sen Meñlimurat aǵadan aqıllımısań? — dedi Sayıp meniń sózimdi jaqtırmay.

Tas bolmasa abırayım ayranday tógilip edi. Sebebi, ózim klaskom bolaturıp balalarǵa betimnen aldırıwım jaramaydı göy. Kózimdi alartınqırıp Sayıpqa qaraǵanım, Meñlimurat ağa bet-álpetimde ne barın sezbey:

— Turdimurat durıs aytadı. Ağası menen ózim sóylese-men, — dedi.

Onnan keyin hesh nárse aytqan joq. Meńlimurat aǵa bizlerdiń kete beriwimizge ruqsat etip, ózi Sársenbaydıń keyninen úyine kirdi.

* * *

Sársenbay mektepke úsh kúnnen keyin keldi. Sol úsh kúnniń ishinde onıń shırayı solǵın tartayın depti. Bul hádiyse gúllán balalardı tańlandırdı.

— Nege azıp kettiń, jora? — dedim men basqalardan burın qayırqomlıq etip. Bunday etpewge bolmaydı ǵoy. Klaskom bolǵan soń, men hámmege qayırqom bolıwım tiyis. Neliktende Sársenbay ún qatpadı. Betinde qanday da bir ashıwdıń izi bilinip tur. Bizlerdiń Sársenbaydı ortaǵa alıp atırǵanımızdıń üstine Meńlimurat aǵa kelip, «Sársenbayǵa tiymeń» demegende, men barlıq bolǵan hádiyseni ózine sóyletpekshi edim. Mine, endi qanday da bir sırdıń jumbaq bolıp qalǵanı maǵan bir túrli túyildi.

... Sabaq baslanıp atır. Búgin «S» háribin ótip atırımız. Meniń oyım háripte emes, úsh kúnnen beri Sársenbay nege kelmedi? Muǵallimniń «tiymeń» degeni nesi? Usınday qıyalǵa berilip otırǵanımda, qasaqana Meńlimurat aǵanıń mennen sabaq sorap qalǵanın aytaysań ba?

Ornımnan ushıp turdım da, doskanıń aldına bardım. Islegen qıymılıım naqolay boldı ma, yamasa doskaǵa shaqırılǵanıım joq pa edi, balalar duw kúlip jiberdi. Qısıǵanıımnan jılap jibere jazladım. Bet-awzım da burıshtay qızarıp ketti me deymen, tırısıp baratır. Sóytse de kúlip otırǵanlarǵa, ásirese, kóbirek kúlgen Gúlayǵa abay etińkirep qarap edim.

— Klaskomnıń qolı kir, — dedi ol maǵan tiklenip.

«He, usıǵan kúlgén éken-aw» dep qolıma qarasam, kir joq. Búgin sıya dáwet ákele qoyıp edim, sonnan sıya tamǵan éken.

— Bul kir emes, sıya, — dedim men albıraǵanımnan. Balalar jáne kúlisti. Meńlimurat aǵa meniń albıraǵanımdı sezbedi me, yamasa «ayıbın moyınlaǵansha úndemeyin» dedi me, birese balalarǵa, birese maǵan qarap qatal túrde tur.

— Nege kúleseń? — dedim Sayıpqa.

— Tınısh, — dep salmaqlı túrde Meńlimurat aǵa maǵan qaradı.

Usı máhálde ózimniń orınsız sóylegenimdi sezdim de, tikke qatıp tınısh turdım.

— Qáne, búgin qanday hárip óttik?

Bul sorawdıń juwabı sabaq baslanǵan waqıtta esimde bar edi. Qápelimde miyimnen shıǵıp ketipti. Artıma qarayın desem, balalardan uyaldım. Táwekel, «Sársenbay» dep salıppan.

— Duris, — dedi Meñlimurat ağa meni maqullap. — Sársenbay degen de «S» háribinen baslanadı.

Birden esime tústi de quwanış penen doskağa qarap onda jazılğan sózlerdiń barlıgın oqıdım. «S» háribinen baslanbağanı joq. Men de por menen olardıń izine «Sársenbay» dep jazdım.

* * *

Mektepten shıqqanda ızgırıq samal esip tur eken. Geyparalarımızda gúmpey de joq. Jalgız beshpent penen kelgenbiz. Sársenbaydıń ústinde anaw kúngi, sholaq beshpenti emes. Góne jırtıq-jırtıq beshpent. Men ákesiniń onnan ne ushın kiyim ayaytuǵınlıǵına ishimnen tańlandım. Solay bolsa da, ol jóninde hesh nárese ayta almay, kúni menen boyımdı biylegen oydı sheshiw maqsetinde Sársenbaydı iriktım. Bizlerdi ne sóyleser eken dedi me, basqalar aynalamızdı qorshalap

aldı, biraq Sársenbay olardıń heshqaysısının tartıǵan joq. Úsh kúnnen berli kelmey atırǵanınıń sebebin aytıp berdi.

— Sizler ketken kúni, — dedi ol sóz baslap. — Oqıwǵa baraman desem, aǵam úyden shıǵarmay-aq qoydı. Buǵan ashıwım kelip, ketemen degen menen, sırtımnan qulıplap álleqayda ketti. Ilajsızdan jata berdim. Baqırsam da jaqın juwıq qońsı-qoba bolmaǵan soń, heshkim esitpedi. Bir waqıtta esiktiń aldında birew kelip ketip baratırǵanday sezildi. «Shaması, qulıplı bolǵan soń kirmey baratırǵan ǵoy», dep oyladım da «Kimseń?» dep dawıslap edim. Ol Meńlimurat aǵa eken. Kúni menen jılap-jılap sharshap qalǵan da edim. Oǵan qaytıp sóz ayta almadım, jáne kewlim buzılıp jılap jiberdim. Sonıń arasında Meńlimurat aǵa ergenektı qalay da bolmasın ashpaqshı bolıp atır edi. Shaması, aǵam kelip qalǵan qusaydı. «Úyińizde kim bar?» dedi ol. Men juwap bere almay atırǵanda «heshkim» degen aǵamnıń dawısın esittim.

«Sársenbay jatır ǵoy», — dedi muǵallım.

«Aytqanday, Sársenbay azanda awırıp qalıp edi», dep aǵam qıypaq-sıypaq etkendey boldı. Biraq, onıń qápelimde ótirik sóylegenine ashıwım kelip «awırǵan joqpan» dep baqırıp jiberdim. Bunnan soń aǵam sóz tappay qaldı. Sóytıp júrgende esik ashıldı. Men muǵallımge de qaraǵanım joq, esikten tura jóneldim. Aǵam azanda urǵan edi. Súyeklerim sınıp baratırǵanday. Esikke shıǵa súyretile jıǵıldım. «Qáyeriń awırdı?» — dep muǵallım basımnan sıypap atır. Meniń qastıǵárezim aǵam tuwralı arza etip aqsaqalǵa barıw edi.

— Aqsaqalǵa ne demekshi ediń? — dedim men, ol keynin aytqansha asıǵıp.

— Bileseń be, biziń aǵam qanday qatal?... Bárhama muǵallımdi jamanlaydı da otıradı. Al, ózi molla bola tura urlıqtı jaqsı kóredi. Bayaǵıda qawın urlıqqa barıp, shanışqıǵa ilingenimde ózimniń nápsim ushın, deyseń be? Men ǵoy ol

tuwralı ele heshkimge tigislik bildirmegen edim. Nadurıs islegen ekenmen. Sol qawın urlıqtan aǵamdı dúzlesken shıǵar desem, ele dúzlespepti. Endi aqsaqalǵa sol saparı qawın urlıqqa ne ushın barganımdı aytpaqshı edim. Óimizdiń qawın bolatura, «sarı sekerparalardı urlap kel» dep aǵamnıń ózi zorlap jibergen edi. Men onıń tayaǵınan qorqıp hár kúni derlik jup sekerpara tappay jatqan emespen. Aǵam olardı ne qıladı deseńizshi. Kúni menengi jegeninen awısqanlarınan qaq tiletuǵın edi. Qısta jeymiz, deydi. Men oǵan inanam. Men túwe oǵan kóp adamlar inanatuǵının bilemen. Sol ushın ilajım joq edi... Maǵan, ol ótirikshi molla bolıp kórinetuǵın edi. Sonda da ákem ǵoy, dep sırların áshkara qılǵan emespen... dep Sársenbay jılamıradı.

— Soń aqsaqalǵa barıp aǵańnıń sol isleri tuwralı ayttıń ba? — dedi bir bala.

— Awa, aytтім. Awıl aqsaqalı aǵamdı shaqırıp alıp, biraz keyigen. Hátte, meni oqıwǵa jibermeytuǵın bolsa, oǵan shara kóretuǵını jóninde qattı eskertken... Aqsaqaldan kelip aǵamnıń ózi «oqıwǵa bar» dedi. Meniń oqıwǵa kelgenim onıń ruqsatı, álbette. Sonnan beri aǵam urıspaydı, biraq meniń menen burınǵıday ashılısıp sóylespeytuǵın boldı. Maǵan kózleri tússe qabaǵın úyedi... Sonda da oqıwdan qalgım kelmeydi. Muǵallım aǵamday emes, mehirli eken. Bir kúni bolmasa bir kúni aǵamnıń ózi-aq jaqsı kórip keterdaǵı...

Sársenbay ózin bekkem tutsa da, dawısı dirildep turdı. Bizlerdiń de muńayǵanıımızdı kórip, qáddin tikledi de, «úylerimizge qaytayıq!» dep hámmeni awılǵa qaray basladı...

10-BÓLİM

Oqıwdı da, jazıwdı da úyrenip kiyatırımız. Keshe ǵana «Qıs» degen temada sabaq óttik. Muǵallımniń aytqanınday-aq, qıs ta kelip qaldı. Muǵallımimiz kózi ashıqpa, bilmeymen,

«Qıs» degen tema ótken kúni hawa keshke qaray bultlasıp sala berdi. Burın qara suwıq bolıp tursa da, bultlar toplanıp-toplanıp keshqurın jılıttı. Jatar aldında epeleklep qar da jawa basladı. Men usıladı kórip muǵallimniń tapsırması boyınsha hawa rayındaǵı bolǵan ózgerislerdi erteń sóylep beriw ushın dalada biraz turıp, keshirek jattım. Azanda erterek turıppan. Úydiń ishi ele qarańǵılaw eken. Aǵam ornında kórinbeydi. Bunday bolıp qar jawsa aǵam, biltirları tań azannan turıp úydiń átirapın tazalaytuǵın edi. Bálkim qar tazalap júrgen shıǵar. Oǵan nege qar tazalataman. Endi men de námnaǵan adam boldım ǵoy. Sonsha balalardıń klasskomıman. Onıń ústine muǵallım de hár saparı «ata-anańızǵa járdem berinler» dep eskertetuǵın edi. Múmkin, tap usı demde basqa balalar da qar tazalap júrgen shıǵar dep oyladım. Kiyine sala dalaǵa shıqsam, aǵam joq. Qaytıp úyge kele sala:

— Aǵam qayda? — dedim apama.

— Skladqa ketti, — dep ol ásten juwap berdi.

Hayran boldım. Bunday waqıtta ol heshqashan skladqa ketpeytuǵın edi. Ya, qarawıl emes.

— Qashan ketti, nege ketti? — dedim men biyjaǵday, — Bir náirse bolıp qaldı ma eken?

Apam da sońǵı kúnleri awıl xojalıǵına kirip, awıl xojalıǵınıń girttay isleri ushın-aq aǵam menen tartısıp otıratuǵın edi. Bayqawımsha, aǵamnan göre apam awıl xojalıǵınıń mülkine kóbirek qıynalatuǵınday edi.

— Skladqa urı túsıptı, — dep ol suwıq demin aldı.

Etim tırshigip, shorshıp kettim. Meńlimurat aǵa tap usılardı biletuǵınday bizlerge: — «Ele aramızda jamay

dushpanlari bar. Olar awıl xojalıǵı dúzimine de, sizlerdiń oqıwıńızǵa da kesent keltiriwge tayın» dep eskertip, biziń awılǵa qońsı awıl xojalıqlarında júz bergen hádiyselerdi, bazı sklادلarǵa ot berilgeni jóninde aytıp: «balalar sizler de abaylı bolıńlar» deytuǵın edi. Onıń aytıwı boyınsha, Shortanbay awılında awıl xojalıǵınıń skladına ot bereyin dep atırǵan adamdı biz sekilli oqıwshılar arasınan dáwjúrek birewi kóripti de, awılǵa jar salıp shıǵıptı. Usı esime túsip: «bizlerdiń nege hár jańalıqqa awızımız ashılıp, urılardı aldın ala sezip ańǵarıp áshkaralamadıq, ya baslıqqa bildirmedik-á? Endi meniki ne turıs? Ağamdı tawıp alayın» dedim de, juwırıp sklادqa kettim. Barsam, adamlar toparlasıp júr. Skladtıń jayı qaqıra edi. Bir jaǵı úńireyip atır. Awıl xojalıǵınıń baslıǵı, Meńlimurat aǵa hám basqa adamlar úńireygen jerge jaqın turıptı. Birewler qaqıranı aynalıp júr. Qarawıl Esemurat degen ǵarrı edi. Ol shógirmesiniń sırtınan tartıp alǵan shalǵışın jazdırmay, suwıqqa búrisip qalǵan sıyaqlı óz ornında sárriyip tur. Awıl xojalıǵınıń baslıǵı onıń qayda bolǵanın sorap, keyip atır... Men de, «Esemurat ǵarrı ne aytar eken», dep jaqın barıp tıńladım.

— Qar jawǵan soń dalada tura almay úyge barıp edim. Azmaz buyıǵıp qalıppan, — deydi ol ólimsirep.

— Nege keteseń? Jurt saǵan isenip qoydı ǵoy?! — dep baslıqtıń shıja-pıjası shıǵıp atır.

— Qaydan bileyin... Kúnde qáwipsiz turǵan nárseniń bir qarlı túnde, bir demde bunday bolatuǵının? — dep jalınıshlı túrde dawısı dirildeydi. Esemurat ǵarrıńıń dawısınan oǵan rehimim keleyin dedi. Biraq, sonsha nárseni urıǵa aldırıp, uyqılap qalǵanına men de renjip, ishimnen jek kórdim. Adamlar ányer-minyerdi kórip júr.

— Bul urlıq usı Esemurat ǵarrıńıń ózinen awlaq emes, — dedi biziń aǵam. — Qar jawǵan kúni eki bastan, urılardıń

izi bilinbeydi. «Qar jawmağan kúni urlasam, sırttan kelgen iz joq, bilip qoyar» dep qorqqan. Endi «urınıń izin qar basıp ketken», dep dáliyllew ushın islegen hiylesine qaramaysız ba, urı degen aqıllı boladı.

— Awa, awa, — dedi Gúlaydıń ákesi Seralı. — Ózi urlağan, basqa heshkim kelmey-

di. Sonsha nárseni áketkenshe uyqılay bere me?

Awıl xojalıǵı baslıǵı menen Meńlimurat aǵa dım úndemedi. Túsleri suwıq. Baslıq biraz oylanıp, adamlardıń keypiyatın abayladı da:

— Qolın artına baylańlar, — dedi kópshilikke qarap. Eki adam bardı da Esemurat ǵarrınıń qolın artına qayırıp, baslıqtıń buyrıǵın orınladı. Ǵarrı sóylegendey sóz de tappadı. Sóylegen menen de paydasız ekenine kózi jetti me, moynın tómén alıp, ayıbın moyınlaǵan sekilli náylaj tura berdi.

Adamlar tarqasa da, meniń ketkim kelmedi. Sebebi, qansha úńileyin desem de, adamlar meni úńgirge jolatpaǵan edi. Ne de bolsa úńgirdiń awzın kózim menen kóreyin, sóytip klasstaǵı balalarǵa sóylep bereyin dep, sol jerde aylanshıqlap qaldım. Adamlardıń izi táwir-aq alıslaǵannan keyin tesikke úńildim. Bir adam túwe eki adam qos-qabatına sıyatıǵınday keń úńgir eken. «Mine, mınadan qap arqalap shıqqan ǵoy», dep keyin shegine bergenim, qardıń astında bir shúberektiń sheti kórinip atır. Ústinen, azandaǵı kelgen adamlar, basıp

ketipti. Dáslep onsha kewil bólmesem de, shúberekti tartıp kórdım. Abaylap qarasam, tórt múyeshi kelgen appaq shıt. «Birewdiń qol sharshısı túsipti-aw, iyesine bereyin», — dedim de, qaltama saldım. Sol jerde kimdiki dep baqırmaqshı da boldım. Biraq, qaptalımda heshkim joq edi...

II

Burın bizler qol sharshı degendi de bilmeytuǵın edik. Bir kúni Meńlimurat aǵa bizlerdi awıl dúkanına ertip aparıp hárqaysımızǵa bir qol sharshı áperdi hám onı qaltaǵa qalay salıp júrip, qalay paydalanıwdı da úyretti. Áne, sonnan beri hárbir oqıwshınıń qaltasında bir qol sharshı júretuǵın boldı. Bul kútá jaqsı boladı eken. Bir jerimizge sıya tamsa, túpirigimizdi jaǵıp sharshı menen sıpırsaq, tap taza boladı. Gúlay da bizlerden onsha min tappaytuǵın bolıp kiyatır.

Bul gezlerde awıllarda awıl xojalıǵı degen uyım dúzilip, ol jóninde úlkenlerdiń túsinigi hár qıylı, hár túrli bolıp turǵan payıtlar edi. Muǵallım bizlerge háripler, olardı biriktirip jazıwdı úyretiw menen birge awıldıń jaǵdayınan shette bolmawdı da eskertedi.

— Geypara adamlar, — deydi ol, — ózin haq adam qatarında esaplap, awıl xojalıǵına shın kewli menen berilgensiydi de, qolınan kelgen jamanlıǵın ayamaydı, yaǵnıy kópshiliktiń jyǵanlarınan urlaydı... — dep ótken saparǵı sklad urısı jóninde awıl adamlarınıń Esemurat ǵarrıdan gúmanı barlıǵın ayttı...

Bul urlıq jóninde oylanıp, sol skladtan urlıq ushın tesilgen jerden tabılǵan oramaldı qaltamnan alıp, bir úńildim de, onnan heshteńe abaylamay jáne qaltama saldım da Gúlaydıń qasına bardım. Ol balalardıń tazalıǵın tekserip atır edi. Maǵan burılıp bir qaradı da birden eskertti:

— Joldas klaskom, salaqlıqqa berilmey, qol sharshıńdı tıgıp qoy!

Onıń bul gápi maǵan kútá awır tiydi. Sóytse de, ózimniń salaqlıǵıma da kúyinip qaltama únilsem, sol tawıp alǵan sharshımniń bir ushı shıǵıp tur eken. Armanıraq ısırıp qoydım. Sonda da Gúlayǵa ashıwlı keyipte qaradım: Meniń de ózindey abırayım bar. Klaskomman. Sonıń ushın bılayıraq shıǵarıp eskertse de boladı ğoy!

Ekinshi sabaq waqtında sol sharshı tuwralı tereń oyǵa berildim. Kimnen túsken, nege qardıń astında jatır. Kimdiki? Nege taslap ketken? Yamasa, abaysız túsirgenbe? Mennen basqalardıń abaylamaǵanı qalay? Adamlardıń aytıwı boyınsha, urı qar jawmastań burın kelgen. Öytkeni, izim bilinbesin, degen.

Shınında da, ol durıs oylaǵan. Izi bilinbey qalǵan. Yamasa bul sharshı sol urılardan tústı me eken? Urılardan nege túsedi? Salaq adam, ańqaw adam urlıq qılama? Bákim, bul sharshı Esemurat ğarrınıki shıǵar... Ğarrı abaysızda túsirgen...

Usınday oylar meni tolqıta berdi. Biraq, baxtıma muǵallım sabaq soramadı. Eger soraǵanda, sabaqqa dıqqat awdarmaǵan sıırım ashılıp qalıwı da sózsiz edi... Tórt saat oqıp pittik. Biraq, usı tórt saat ishinde de tawıp alǵan sharshım tuwralı oyladım. Ne paydası bar, belgili juwmaqqa kele almadım.

Sabaq tarqaǵannan soń da oylanıp kiyatırman. Izimnen Gúlay jetip alıp, meni toqtattı:

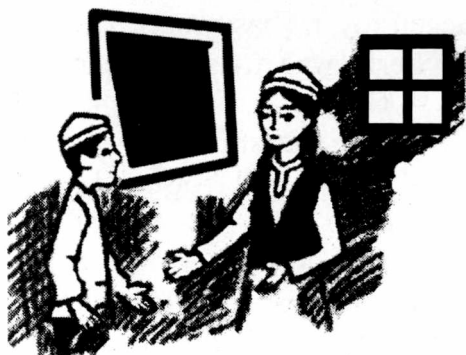
— Turdımurat, eki iyniń salpawsıp ketipti ğoy?

Gúlaydıń bul sózin jáne jaqtırmadım. Biraq, ol qasıma keldi de, jeńimnen tartıp, joldıń shetiregine shıǵardı. «He, endi aqıllanǵan eken, mine, kemshiligimdi endi aytsa boladı», dep oyladım da izine erdim. Basqa balalar da bizlerdi kórip irkilgen edi.

— Sizler júre beriń, — dedi Gúlay olarǵa. — Biraq, Sársenbay ketpey tur.

— Turdımurat, — dedi
Gúlay sıbırlap, — qaltañnan
bağanağı sharshını shıǵar.

Men qorqıp kettim. Bi-
rewdikin «urlap aldın» dep
záwlim salsa, qáytemen?
Sorım qaynap, abırayım
tóǵiletuǵın jaǵına endi
aylandı. «Kópshilikke meni
urlıqshı bala dep jayıp

jibermese bolar edi», dep oylanıp turǵanımda, Sársenbay
bizlerge qaray júrdi. Gúlay úndemesten meni taǵı shetirekke
shıǵardı.

— Nege mennen jasırın sóylesesiz! — dedi Sársenbay
baqırıp.

— Men bilemen. Men sizler menen sırlasayın, oylasayın
dep edim. Endi tersekeyine esitiñler! — dedi de juwırıp jó-
nine ketti. Ekewimiz de ań-tań boldıq. Biraq, Gúlay oǵan
itibar bermesten:

— Qáne, sharshındı kórset! — dep buyırıq etti. Men qal-
tama qolımdı suǵıp, ózimniń sharshımdı shıǵardım. Bunı
aǵam jaqında ǵana qalaǵa barganda ákelgen edi. Shetlerinde
naǵısı bar, sup-sulıw. Onı qaltamnan alsam da, sharshımniń
sulıwlıǵına maqtanıp, Gúlaydıń aldında masayrap turdım.

— Bul emes! — dedi ol jekirinip. Gúlaydıń ashıwlı sestı
maǵan batayın dedi. Sonda da oǵan sır bergim kelmep edi.
Ózi qaltama qolın suǵıp, tawıp alǵan sharshını uslap joqarı
kóterdi. Men ilajsız tura berdim.

— Sen bunı qaydan aldın? — dedi ol sharshınıń óyer-
búyerine únilip. Usı sharshı sebepli «Urlıqshı» degen ataq
maǵan jabılmasa bolar edi... Gúlay yaman tik minez, urlıqqa
qatnasıń bar deydi-aw. Qaltamda alıp júrip ne qılamın?..

degen oylar basımnan zuw-zuw ótse de Gúlaydıń aldında sır bermewge tırısıp baqtım.

— Ózimdiki.

— Eki sharshını ne qılasañ? — dedi Gúlay kúlip.

— Birewi kir bolsa, ekinshisi menen betimdi sıpıraman, — dedim.

— Bul sharshı seniki emes, — dep áńgimeni ol birotala kesip ayttı. — Heshqanday seniki emes! Bilemen, seniki emes, haǵınan kel! Haǵınan!!

Gúlaydıń buyırqlı sózleri kem-kem batıp baratır. Ózi de pátli sóleydi-aw! Qansha jasırsam da, kisiniki ekenin bilip qoydı. Sonda da moynıma almay, birinshi aytqanımda turıp qaldım.

— Bul Dúysen mollarıni, — dedi Gúlay oylanıp turmastan meniń betime tigilip.

Endi boyım jeńilleskendey boldı. Bul qız, bári bir, maǵan isenbeydi. Sonlıqtan, durısın, aytqan shep bolmas dedim de, moyınladım:

— Gúlay, men buni tawıp alǵan edim.

— Áne, baǵanadan beri solay de. Men seni urlıqshı dep dóhmet salmayman ǵoy. Pákseń. Bilemen, — dep ol az-maz jaypawsıradı da: — qayaqtan tawıp aldın? — dedi.

Men qashan, qay jerden tawıp alǵanımdı, qalay tawıp alǵanımdı qaldırmay sóylep berdim.

— Durıs, — dedi ol bir nárseni túsingendey: — Men bul sharshını, Dúysen mollarıń qolında kórdim. Biziń úyge kelgende, shay iship, tamaq jep, usı sharshı menen betin sıpırǵanın kórgenmen.

Dúysen molla bizikine de kelip edi. Men sirá abaylamaǵanman. Mınaw qızdıń shaqqanlıǵın-ay, sezgirligin-ay, — dep ishimnen aytsam da oǵan onsha isenbey:

— Sonıń sharshısı ekenin qalay dáliylleýseń? — dedim.

— Sen, házirshe, bul tuwralı tisińnen shıǵarmay tur, — dedi ol ásterek. Aǵam búgin azanda jumısqa keterde apama: «Túslikke Dúysen molla menen kelemen», — dep edi. Múmkin, ol keler. Sonda háreketlerin baqlap, saǵan dáliyllep beremen.

— Qalay baqlaysań? — dedim isenbey.

Apam maǵan shay qaynattıradı. Sonda otındı kóp etip jaǵaman, shaydı ashshı demleymen. Ol kisiniń ózi júdá ter-shil adam, sonnan soń terleydi... Shay kesege terin tamızıp otırmaıdı ǵoy?

Men Gúlaydıń bul aqlına tańlanarımdı da, tańlanbasımdı da bilmedim. Biraq, házirshe heshkimge bildirmey turıwǵa wáde berdim.

12-BÓLİM

Kún awıp ketken edi. Awıl xojalıǵı jumısshıları kelesi jıl ushın egis jer tayarlap atır. Apam da, aǵam da jumısqa ketip qalǵan. Úydiń ishi jım-jirt. Qazandaǵı suwıp qalǵan tamaǵımdı ishtim de, ne de bolsa muǵallım bergen tapsırmanı tayarlap alıwǵa kiristim. Aradan qansha waqıt ótkenin bilmeymen. Bir waqıtta asıǵıp-albırıp Gúlay kirip keldi.

— Turdımurat, ne qılıp atırsań? — dedi sırttan pátli kelse de, bosǵadan atlaǵan jerde gilt toqtap. Onıń úyde mennen basqa adamlar bar shıǵar dep irkilgenin sezdim. Kitaplarımdı jıynamastan, sekirip turdım da:

— Ayta ber? — dedim.

— Aǵam menen Dúysen molla úyge kelip, shay ishti...

— Awa, ayta ber? — dedim men Gúlay áńgimesiniń izin aytqansha asıǵıp. Úydiń ishinde ekewimizden basqa adam bolmasa da, Gúlay sıbır lap sóyledi.

— Shay ishti, terledi. Naǵız terlegen waǵında qaltasın qayta-qayta kórdi. Terin sıpırǵanday hesh nárse taba almadı.

Biraq, biziń apam úlken góne súlgini bermegende, teri kesege tamıp otıra berejaq edi.

— Onda onıń bul sharshısı qardıń astında, skladtıń túbinde qalay qalǵan?

Gúlaydıń jası mennen úlken bolmasa da, mennen ári aqıllı, ári shaqqan hám ziyrek eken. Kóp oylanıp turmadı.

— Skladqa túsken solar ma, dep oylayman. Bolmasa, sharshısı qardıń astında qala ma?! Qaptı arqalap kiyatırıp, ózi tershil adam, betin sıpırǵanda, túsirip alǵan ǵoy...

Ekewimiz de bir maydan otırıp, oylana basladıq. Ol da maǵan qadala qarap, ne aytarın bilmedi. Suq barmaǵın shekesine aparıp, oylanıp otırdı. Kúlgende betindegi oynaqshıtuǵın shuqır qıymılsız, appaq júzi ózinen ózi quwarıńqıraǵan. Birden ırǵıp túrgelip:

— Ne de bolsa onı keshte ekewimiz ańlıyq. Ne qılar eken, — dedi ol.

— Qáte! Ol saq adam. Sen, eger taqıyq isenetuǵın bolsań Meńlimurat aǵaǵa, ya baslıqqa aytsaq qáytedi? — dep edim, ol aytqanıma kónbedi:

— Áwele anıǵına jeteyik. Qurı alapaǵa shawıp, olardı da, ózlerimizdi de masqara etip alarmız...

— Onda ne qılamız? — dedim men taǵı.

— Sen usı sharshını Dúysen mollanıń úyine apar. Kisige kórinbe. Úyiniń qaptalındaǵı pishen qorasınıń awzına tasla. Báلكim, kórip, alar. Sonnan soń belgili boladı.

— Almasa ne qılamız? — dedim isenbey.

— Sen qorıqpa. Eger kisiniki bolsa, almaydı. Al, óziniki bolsa, tap almay ketpeydi.

Jurttıń bári Dúysen mollanı «dúnyaparaz, dúnya aldına shıqqan kisi» deytuǵın edi. Men «kisiniki bolsa da aladı ǵoy» dep oylap edim. Gúlay meniń qıyallarımdı túsingendey.

— Sen, oylanba. Óziniki bolsa alatuǵını sózsiz. Kisiniń kir sharshısın kisi ala ma? — dep júdá bilgishsindi. Gúlaydıń bul aqlında jan bar sekilli kórip, aytqanlarına kóndim. Kónbewge de ilajım joq. Sebebi, oǵan qarsılasqanday hesh dáliyl basıma da kelmedi.

— Olay bolsa házir-aq aparayın, — dedim de kitaplarımıdı jıynastıra berdim.

— Joq, házir aparma. Jańa biziń úyden shıǵıp úyine ketti. Bir jaqqa ketken soń apararsañ. Al, Sársenbayǵa da isenip jürme, kórinbe, — dep ol meni kútá aqıllandırıp qoydı. Gúlaydıń aytqanına kóndim. Biraq, ol ketkennen keyin tınıshsızlana basladım. Turıp-taqatım, otırıp-parasatım bolmadı. «Esemurat ǵarrınıń rastan-aq haq bolǵanı ma? Sonsha adamlar «urı» dep onı qamattı. Endi ol qalay aman qutılayın dep tur...

Gúlay ketken soń kóp otıra almay, úyden shıqtım. Dúysen mollanıń úyi bizikinen qashıǵıraq bolsa da, ara ashıqlıq edi. Uzaqtan qarap turman. Úyi átirapında qıbırлаған bende kórinbeydi. Tım-tırıslıq. Qamıs qoranıń tasasında bolmasa, hesh bende joq. «Házir qolay payıtı eken» dedim de, solay qaray júre berdim. Yarım jolǵa barǵanda, esime onıń iyti tústi. Sonday bir iri, sarı ala kópegi bar edi. Mendey bala túwe úlken adamlardı da úyiniń dógeretine jolatpaydı. Endi sonnan qorqtım. «Eger adam joqta úyine barsam, iyti tútip jep putımdı-put, qolımdı-qol etip taslaydı ǵoy» dep, bir ilaj tabıwdı oyladım. Sóyttim de úyge qayıp kelip, dasturqannan eki nan aldım. Iyt shıǵaǵoysa, aldına taslayjaqpan.

Usılayınsha, ózimshe batırsınıp, nandı qoltıǵıma qısıp kiyatırman. Dúysen mollanıń úyine de jaqınladım. Biraq, jürisim azmaz páseńleyin dedi. Eki kózim úydiń átirapında, eki qulaǵım tıń-tıńlawda. Úyin aynaldırıp tutılǵan qorasınıń awzına bara almay, shetten sıǵaladım. Gúlay aytqan pishen

qoranın awzı júdá ishkerirekte eken. Házir ılaqtırayın desem, jetpey jolda qalıwı múmkin. Barıwğa sol kárada iyti bar ma, dep tağı tartındım. Ne de bolsa sharshınıń ishine kesek túyip ılaqtıra qoyayın dep qıyallandım. Tağı «kesegim jerge túskennen keyin sharshı bólinip kete qoysa ne jaqsı, bolmasa, ishine kesek túyilgen sharshıdan iyesi gúmanlanadı...», dep oylanıp tursam, artımnan birew kelip qalıptı.

— Haw, bala, ne qılıp tursań?!

Jalt qarasam, Dúysen mollarıń ózi. Hawlıqqanımnan qoltıgımdağı nandı jerge túsirip ala jazladım. Iyti alısıraqta, izinde kiyatır. Qanday báne tabarımdı bilmey, qashayın desem iyti quwıp jetip, toz-tozımdı shıǵarar dep, jáne qorqtım.

— Apań búgin de qorqıp shıqtı ma? — dedi molla maǵan jaqın kelip. Bunısı júdá qolay tústi. Jaqında ǵana biziń apam túsinde qorqıp, usı kisige jup nan sadaqa bergeni esimde bar edi. Qoltıǵıma qarasam, taǵı jup nanım bar. Bul kisi de usını kórip aytqan eken. Maǵan da ap-ańsat dáliyl tabıldı.

— Awa, ata, — dedim de qoltıǵımdaǵı nanlardı aldım. — Minekey, jup nandı sizge berip jibergen edi.

— Qáne, úyge júr, — dedi ol nanlardı qosaqlap alıp. Úyine birge bardım.

— Usı bolǵanı ma? — dedi úyge kirgen soń. — Apań shay, qant berip jibermedi me?

Albıraqlayın dedim. Biraq, awzıma qalay túskenin bilmeymen:

— Úyde shay túwesilgen eken, ata, — dedim birden.

— Yaqshı, kete ber, — dedi de eki alaqańı menen betin sıypalap pátiya berdi. Endi shıǵıwım aqırzaman boldı. Iyt shabalanıp shıqsa, taslaytuǵın nanım joq. Mınaw kisiniń ózine shıǵarıp sal deyin desem, qaltamdaǵı sharshını taslay almay qalay ketemen. Ne de bolsa shıǵayın dep, qapıdan shıqqanım, iyt kórinbedi. Awzı tamnıń esigine qaratılǵan kishkene baspaq qora tur. Usı jerge taslasam ba eken, dep oylandım. Taǵı da bul baspaq qora goy, múmkin, onıń ishine kirmes. «Gúlaydıń aytqanın isleyin», dedim de ayaǵımdı ǵaz-ǵaz basıp pishen qoraǵa qaray júrdim. Qasaqana, tap pishen qoranıń awzında basın eki ayaǵınıń arasına suǵıp, iyt jatır. Júregim «suw» ete qaldı.

Úydiń oń jaǵına aynaldım. Bul jerde de qolaylı orın joq. Shıǵıp kete bereyin desem, iyt kórip

qoyadı. Ne de bolsa qayıtp úyine taslayın dep ishkerige kirip edim.

— Ey, zańgar, nege ketpey júrsen?! — dedi molla jekirinip.

— Iytten qorqıp turman, ata, — dep jılamıradım. Ol kisi ornınan túrgelip meni iytten ózi shıǵarıp salmaqshı boldı. Izine erdim. Biraq ol iytti uslaǵan joq. Qolına bir shıbıq aldı da, iytin quwıp jiberdi. Men taysalaqlap júrmen, sirá kózdiń tasasın ala alatuǵın emespen. Bir waqıtta ol jerden bir nárseni ala berip edi, jumbarshaqlap turıp sharshını qoranıń awzına ılaqtırdım. Ol da tap diydilegen jerime tústi. Qayıtp artıma qaramastan mollanıń qaptalı menen zıńıp kettim...

13-BÓLİM

Gúlaydın ákesi Seralınıń saqalında bireń-sarań aq bar, sonda da biziń aǵama qaraǵanda jası kishi bolsa kerek. Úyge kele ǵoysa apamdı mudam «kishe» dep, birese «jeńge» dep dálkeklese. Úyge kóbirek kelgennen soń, meni de onsha jek kórmeydi-aw dep bayqas etemen. Keshte Gúlay menen oylasayın dep úyine barsam, ákesi menen Dúysen molla jáne shay iship otır eken. Olar ekewi onsha tatıw sıyaqlı emes edi, sońǵı kúnleri ekewiniń qalay dos bolıp ketkeni meni tańlandırdı. Óytkeni, bir jola ekewiniń urısqańına, bizler balalar túwe, úlkenler de gúwa bolǵan. Biraq neniń ústinde urısqańın sonda da bilmegenmen. Ele de anıq bilmeymen. Áytewir, jazdın kúnleri edi. Seralı menen ol suwǵa talasqan shıǵar dep shamalayman. Sonda olardı meniń aǵam arashalaǵan edi. Dúysen mollanı házir kórgende júregim silkinip ketti. Biraq sır bergim kelmedi.

— Há inisi nege keldiń? — dedi Seralı. Bul kisi bárhama meni «inisi» deydi. Ya inim demeydi usıǵan qarap bazda jaqsı kóretuǵının-da jek kóretuǵının-da túsinbey qalaman. Yamasa meni kórse tisi qıshıy ma, dárriw sógedi de. Biziń

xalıqta jasúlkenlerdiń jas kishilerdi sógiw ádeti de... Usı saparı da «sókpese bolar ediw-aw» dep tursam túsi suwıq kelbeti qatallaw kórindi.

— Gúlay kerek edi, — dedim men.

Molla Seralıǵa, Seralı mollaǵa qarap qoydı. Sonıń arasında terlep otırǵan molla betin sıpırdı. Qarasam men taslaǵan sharshı. «Há!» degenimdi bilmey-aq qaldım. Bunnan molla seskenip ketti.

— Násheni ushırdıń ǵoy, zańǵar, — dedi molla jatqan ornınan uship turıp. Men taǵı da hiyle taptım.

— Ata, kesheden beri tumawlap, ilelep júrmen, — dep bir búyirimdi qıstım.

Ilelesen úyińde nege jatpaysań? — dedi Seralı dawısın pátlendirip. Men Gúlay menen tapsırma tayarlawǵa kelgenimdi aytım. Bunnan keyin olar maǵan kewil awdarmadı. Ózli-ózli sóylesiwge qaradı.

— Ózimizdiń oqıwǵa balalardıń házirgidey ıqlası bolǵanda shetinen iyshan bolar edi, — dedi Seralı qolındaǵı kesesin jerge qoyıp. Men de qulaǵımdı túrtip tıńlap otırman. Heshqaysınıń meniń menen isi joq. Biraq Dúysen molla mǵlqip Seralınıń sózine juwap bermedi. Sonıń arasında Gúlay kirip keldi.

— Baǵanaǵı kitabıńdı ber? — dedim oǵan kiriwden-aq. Gúlay meniń tásilimdi túsiniپ:

— Ózime kerek, — dedi meni jaqtırmaǵan kisi uqsap.

— Onda birge tayarlanayıq.

— Aǵam jibereme, — dep jıńishke dawıslı Gúlay ákesine qaradı. Ákesi esitpegendey bolıp otır edi. Dúysen molla:

— Qızınıń kete bersin-be? — dedi oǵan. Seralı basın shayqap ruqsat bergen soń Gúlay ekewimiz juwırıp shıǵıp kettik.

Ay búgin de kórinbeydi. Aynala tas túnek qarańǵı. Biraq qar epeleklep jawıp az-maz jaqtılı bolıp tur. Gúlaydın úyinen táwir-aq alıslap kettik. Dáslep biziń úyge qarap júrsék te bılayıraq barıp irkildik.

— Turdımurat, — dedi Gúlay sıbırlandı, — Kórdińbe sharshısın aldı.

— Kórdim, sen aqıllı ekenseń, — dedim onı qoshametlep.

— Onda ańlıyıq, — dedi Gúlay jáne bilgishlenip.

— Qalay ańlıymız?

Meniń oyımsha búgin túnde bizikine otırıp-otırıp bir jaqqa barar.

Men onıń másláhátine kóndim de:

— Sayıptikine barayıq, — dedim oǵan. Sebebi dalada kóp otıra beriwege bolmaydı. Kún ayaz. Anıq tumaw tiyse erteń oqıw bar.

— Meyli, — dedi Gúlay. Sóytip Sayıptikine qaray júrip baratırımız. Jáne meniń esime bir nársе tústi.

«Ańlıǵanımız qalay? Taǵı da basqa úyde otırǵanımız qalay? Házir shıǵıp ketse ne bilemiz»? degen oyǵa kelip:

— Toqtap tur, — dedim Gúlaydın shalǵayınan tartıp, — Hesh jerge barmayıq. Ekibastan seni aǵań biziń úyde otırıptı dep oılaydı. Siziń iyt bolsa ózińe tanıs. Seni kórse úndemes, Tap siziń jer tóleniń awzına barıp jatayıq. Dúysen molla qayda barar eken.

Meniń keńesim Gúlayǵa maqul tústi. Kóp irkilmesten izimizge aylandıq. Qar ele jawıp tur. Tóleniń awzına keldik te tımıtırıs otıra berdik. Ishten ya sırttan kelgen adam kórinbeydi. Heshqanday dıbıs esitilmeydi. Qurı otırımız. Qasaqana búgin awıllar da erteden jatpaydı. Terezelerden shıralar jaltırıp tur. Waqıt sirá ótetuǵın emes. Állen waqıtta shıyqıldap esik ashıldı. Abaylap qarasaq molla eken. Bir-birimizge asılıp otırımız. Ol dalaǵa shıǵıp tamdı bir ret aynaldı da, qaytadan

ishke kirdi. Bizler endi onı ketetuğın shıǵar dep oylaǵan edik. Qayıp kirgenine hayran boldıq.

— Nege ketpeydi eken? — dep sıbırlandı Gúlay.

— Jatıp ketpekshi shıǵar, — dedim mende gúbirlep, ekewimizdiń sózimizdi sırttan kelgen adam esitiwine imkaniyat joq edi. Sóylessek birimizdiń qulaǵımızǵa birimiz awzımızdı basıp, sóylesemiz.

— Kóknar ishken adam qorqaq boladı deydi. Qorqıp otırǵan shıǵar, — dedi Gúlay. Usı waqıtta meniń esime Qapapalek tuwralı bir nárseler keldi. Ol kisi kóknarǵa toyıp alsa qumırsqadan qorqıp jerde jatpaydı eken. Múmkin bul da Seralını ertip ketpekshi shıǵar degen qıyalda otırsam birew art betimnen kózdi basıp qaldı. Endi júregim tarsa ayrılıp kete jazladı. Gúlay túrgele sala sıtıp baratır.

— Toqta, Gúlay, — dedi jańaǵı kózimizdi basqan birew. Sóytti de kózimdi jiberdi. Qarasam Sársenbay. Biraq qorqqanımdı bildirmewge tırısqı baqtım.

— Qaydan júrseń? — dedim men Sársenbayǵa sıbırlep.

— Tóleden, — dedi ol qısqa ǵana. Gúlay da qayıp keldi.

— Aytpasańız aytpań, men de bilemen, — dedi Sársenbay, — Házir sizlerdi aǵama tutıp bereyin be?

Men ashıwlanıp, Sársenbaydı qapsıra qushaqladım. Gúlay da asıldı. Sóytip qashpaqshı boldıq.

— Toqtań, — dedi Sársenbay áste-aqırın kúlip. — Sizlerdiń ne ushın kelgenińizdi kúni menen baqlap otırman. Men sizlerden burın kelgen edim... Úshewimiz birge ańlıyıq.

Sársenbay bayaǵı bizler Gúlay ekewimiz sharshı jóninde oylasqanımızda ne ushın bir nárseni aytpaqshı bolıp kelgenin hám bizlerge ókpelep ketkenligin sıbırlep aytıp berdi. Bunnan soń úshewimiz tınısh otırdıq. Aradan kóp waqıt ótpey-aq Dúysen molla shıqtı.

— Endi qaytar, — dedi Gúlay qulaǵıma awzın taqap.

«Indemeñ» degendey Sársenbay ekewimizdiñ de iynimizden basıp qoydı. Bizler ishten kórip otırmız. Dúysen molla dalağa shıǵıp ján-jaǵına qarap turdı. Eki qolın sozıp kerildi. Awzına alaқанın basıp ásten-ásten jóteliп aldı. Izin ala Seralı da shıqtı.

— Házir waqtı eken, — dedi molla. Seralı sóylegen joq. Ekewi úydiñ átirapına aynala qarap biraz turdı. Ján-jaqtan tıñ-tınladı. Sóytti de Dúysen mollarıne qaray júre berdi. Olar ádewir jerge bargannan keyin bizler de ornımızdan qozǵaldıq. Sonıñ arasında olardıñ hárqaysısı qollarına bel alıp baratırǵanın kórdik. Bizler, dáslep áweliinde úy iyesi Seralı Dúysen molları shıǵarıp salmaǵa baratırǵan shıǵar dep oylaǵan edik. Endi oyımız natuwrı ekenine isene basladıq. Sonnan olar hesh jerde irkilmey, tuppa-tuwrı awıldıñ arqasına qaray baǵdar aldı.

Awıldıñ arqası qalıñ toǵaylıq. Awıl adamlarınıñ sol toǵaylıqtan kimi arqalap, kimi eshekke artıp otın ákeletuǵın

kishkene soqpağı bar edi. Olar qasaqana bul soqpaqtan jürmedi. Jolsız dizilisip ketip baratır. Ara-tura artına burlıladı. Lekin, bizlerdi ańǵarmaydı. Olardan ádewir keyinirek izlerinen ere berdik. Tek qaraların zorǵa kóremiz. Olar tez-tezden irkilip ján-jáǵına azmaz qarap turadı da, jáne tezlik penen alǵa qádem taslaydı. Sóyte-sóyte awıldan eki shaqırımday alıslap ketti. Qalıń toǵayǵa kirdi. Bizler qápelimde olardan aljasıp qalmaw ushın kútá saqlıq penen qádemlerimizdi de jiyilettik.

Olar náhán torańǵıldıń túbine barıp irkildi. Molla torańǵıldan batısqa qaray azǵana júrip, buqqıshlap bir jerge kirdi. Demde olardıń ekewi de sol jerde kórinbey qaldı. Azmazdan keyin ekewiniń qazıp atırǵanın abayladıq.

— Uǵındıńızba, menińshe, — dedi Sársenbay. — Skladtı urlaǵan usı ekewi. Men sklad urlandı degennen-aq meniń aǵam menen Gúlaydıń aǵası urlaǵan bolsa kerek deyjaq bolıp, ózimdi áreń irkkenmen. Sebebi, sklad urlanatuǵın tünde bular ekewi biziń úyde bolıp, kóp sıbırlastı. Al, tın yarımınan awǵanda, uyqıdan oyanatuǵın bir ádetim bar edi, qarasam, ekewi sırttan haplıǵısıp úyge kirdi. Jáne sıbırlasıp kóknar ishti...

Usı waqıtta men Gúlayǵa «seniń ákeń de urı eken ǵoy» dep aytpaqshı boldım da, ol birden arǵa shıdamay haplıǵıp ses shıǵarıp qoyar dep qorqtım. Sóytip oǵan qarasam, tula bedeni titirenip tur. Shıdamay alǵa qaray juwırıp ketkisi kelip turǵan sekilli... Sársenbay ekewimiz eki jáǵınan usladıq ta jıldam awzın bastıq. Óytpesek áshkaralanıp qalıwımız sózsiz edi. Sóyttik de, onı súyrey sala bılayıraq shıqtıq. Ol bar kúshi menen shatqayaq salıp, ayaqların tepsinip, bizlerge kúsh bermey kiyatır. Sonda da, awzın jazdırmadıq. Júrisimiz ónbedi. Bılayıraq shıqqannan keyin erkin dem alsın dep awzın sál bosatıp edik, Gúlay sıńsıp-sıńsıp jılap jiberdi.

— Bul shala molla seniñ aǵandı da azǵırǵan ğoy, — deyin desem, Sársenbay ókpeleyme dep tartındım. Degen menen Sársenbay ózine bekkem sıyaqlı edi. Gúlay únsiz jılawın dawam etpekte. Ekewlep onı qanshama tınıshlandırmaqshı bolsaqta, ol jılay beredi, jılay beredi... Geyde murnın tartıp:

— Biziñ aǵam, — dep dawısı dirildeydi de keynin ayta almaydı. Sirá jubata almaymız. Degen menen urılardı anıqladıq. Sóytip úshewimiz de izge qayttıq. Birinshi biziñ úyge keldik. Apam tınıshsızlanıp, esikke arqasın berip, jolǵa qarar tur eken.

— Turdımuratpısañ? — dedi ol bizlerdiñ jürisimizden tanıp, — usı waqqa shekem ne qılıp jürsiz? Haw kópsiz ğoy?? Jılap jürgen kim? Gúlay ma? Haw, qız balanı da jılatama eken? Joldasın kim, Sársenbayma? Sársenbayjan, sen elge tárbiyashi mollanıñ balası ediñ ğoy. Ortañızda bir qız bala nege jılap kiyatır?

Sársenbay da úndemedi, men de úndemedim. Mağan salıwlı tósek bar eken. Sonıń ústine Gúlaydı jatqarıp, Sársenbayǵa: «jubata tur» dedim de, asıǵıs shıǵıp kettim. Qıyalım bul awıhaldı Meńlimurat aǵaǵa tez jetkeriw...

Qar ele jawıp tur. Aynala jım-jırt. Abaylap qarasam, biziń úyge qaray kiyatırǵan birewdiń qarası kórindi. Shaması izimizden ańlıp júrgen birew bolsa kerek, degen oy menen qoranı aynaldım da, tasa-tasa menen Meńlimurat aǵanıń úyine qaray juwırdım. Onıń jayınıń áyneginen ele jaqtı shıǵıp tur. Qarap edim, ishten heshkim kórinbedi. Dárriw áynegin qaqtım. Dıbıs joq. Artıma qarasam, baǵanaǵı kóleńkedey bolıp kóringen birew jáne izimnen kiyatır. Shır-pırım shıǵıp tur: «Usınnan Meńlimurat aǵa tez shıǵa qoymasa, mınaw birew meni uslap aladı-aw». Ayıp bolsa da Meńlimurat aǵanıń áyneklerin qaytadan qattı-qattı urdım.

— Kimseń? — dedi ishten birew. Meńlimurat aǵanıń dawısın tanıdım. Biraq, ol uyqılı-oyaw bolsa itimal. Tez shıǵa qoymadı. Onı asıǵıslıq penen kútip tepsinip tur edim. Sheńgeldey pánje birden jelkemdi qıstı. Baqırayın desem, úlken qol awzımdı japtı. Bóbektey jeńil bolsam kerek, qushaqlaǵan kisiniń qolında tıpırshılawım menen kete berdim. Betine qarayın desem de qıymılday alatuǵın emespen.

— Tisińnen shıǵarsañ ba? — dedi ol pánjesi menen betimdi qattı qısıp. Ol báribir awzımdı bosatpaydı. Eger, tegerań awzım bosatılıp lebiz shıǵarıwǵa imkaniyat tuwsa «Meńlimurat aǵa!» dep baqırmaqshıman.

Bir waqıtta ol tisenip turıp, álle nárselerdi ayta basladı. Dawısınan Dúysen molla ekenin tanıdım. Meńlimurat aǵanıń úyinen qansha uzaqlap ketkenimizdi bilmeymen. Jerge sıql ete qaldım. Moyın omırtqam úzilip ketkendeı boldı. Tikleneyin desem, boyım zil. Tentireklep barıp jambasladım.

— Turdımuratpısań? — dedi birew. Qarasam — Meńlimurat aǵa. Bar kúshimdi salıp ornımnan ırǵıp turdım. Ol bir qolın moynıma salıp qushaqladı. Túsım ekenin de, ońım ekenin de bilmeymen. — Jańaǵı kim? — dedi ol.

Dúysen molla Meńlimurat aǵanı kórgennen keyin ǵana naylaj meni taslap qashqanın jańa ǵana túsindim.

— Molla, — dedim men. Basqa sózge shamam kelmedi. Sonıń arasında qaydan kelgenin bilmeymen, Sársenbay da payda boldı.

— Ne qılıp júrsiz? — dep soradı Meńlimurat aǵa. Bizler oǵan búgin ózlerimiz baqlaǵan gúllán hádiyseni jıldam-jıldam aytıp berdik.

— Ooo, balalar, olar sizlerdiń ańlıǵanıńızdı bilip, sońınan ózlerińızdı ańlıǵan ekenǵoy? Ele-ám aman qalǵanıńız... — dep Meńlimurat aǵadan endi ne qılıwımız kerekligi jóninde keńes sorap bolıq.

— Úshew edik. Gúlay Turdımurattıń úyinde jatır, — dedi Sársenbay.

— Nege?

— Ákesiniń de urı ekenin bilip talıp qaldı.

— Turdımurat, úyińe basla, — dedi Meńlimurat aǵa.

— Men dalaǵa shıǵaman degenshe molla seni qansha jerge shekem kóterip ketken,... — dedi Meńlimurat aǵa biziń úyge jetkennen keyin. Sóytti de ol ishke kirip Gúlaydı kórdi de:

— Aynalayın, qapa bolma, jür úyińe ertip aparayın, — dep onı túrgeltip, — sizler de júrińler, birge baramız, — dedi. Sársenbay da, men de qarsılıq etpedik.

Gúlaydıń úyinde ákesi joq eken. Onı anasına tapsırıp, Meńlimurat aǵa menen kettik.

Baǵana Dúysen mollanıń qattı qısqanlıǵınan qorqıp jerge taslap jibergeninen, tula bedenim qaqsap baratırsa da, olardan qalǵım kelgen joq.

Dáslep baslıqtikine bardıq. Ol tez-tez bes-altı adamdı jıynadı. Sóytip túnnıń yarımı awǵannan keyin Meńlimurat aǵa bizlerge:

— Toǵayǵa, dın kómilgen jerge baslańlar, — dedi. Meniń júriwge shamam kelmedi...

Olardı Sársenbay baslap ketti.

14-BÓLIM

Eki kún udayına qar jawsa da, búgin hawa ashıq edi. Appaq qar kúni menen shaǵılısıp álemdi kúndegisinen de jaqtılandırıp jibergendey, kewillerimiz xosh. Kóshede qar ılaqtırısıp oynanǵan balalar kóp. Bizlerde dene shınıqtırıp sabaǵı edi. Meńlimurat aǵa muǵallım bolıp kelmesten burıńǵı oqıtqan molla «Qısta qarda oynamańlar, ıssıda suwǵa shomılmańlar» deytuǵın edi. Meńlimurat aǵa kelgeli dene shınıqtırıp degen ádet bizlerdiń súyikli sabaǵımızdıń birine aynaldı. Ol usı sabaqtı baslarda «densawlıǵıńız ushın paydalı» dep kóp úyretken edi. Bul sóz qulaǵımızǵa birinshi márte tiygende bárimiz mollanı eslep, taǵimatları biykar bolsa kerek, degen uǵımda bolǵanbız.

Mollanıń mınaday ádeti bar edi: Bazda ol sabaq oqıtıp atırǵanda birew esikten bas suǵıp namazǵa aytıp namaz xabarın aytsa, sol óli ushın mollamızdıń shınnan qıylanǵanın da, quwanǵanın da bilmeymiz. Biraq quw-jıńlap, ornınan sekirip-aq turadı. Qasındaǵı

gewishin ayağına shala-sharpı kiyip, kóbinese bizlerdi de umıadı. Ol asıǵıs esikten shıǵıp baratırǵanda «demi túwesilgen eken-á» degenin-aq esitip qalamız.

Shınında da, ol bárqulla «adamnıń demi sanawlı boladı, túwesilse ólesen» dep qulaǵımızǵa da quyıp taslaǵan edi. Oǵan isenip men de: «demim túwesilip qalmaǵay» dep kóp oylaytuǵın edim. Qáne, oylamay da kórshi! Ólgendi kim jaqsı kóredi! Aqsham jatqanımda usı esime túse qoysa, tez-tez entigip demimdi túwesip almayın dep, siyreklew dem alıp jataman. Kózim uyqıǵa ketkenshe erinbey, neshe ret dem alǵanımdı barmaq búgip sanayman.

Ádepki gezleri Meńlimurat aǵa dene shınıqtırıw sabaǵında juwır dese (bir ózim emes-aw hámme de sonday) eńsemnen qara tas basqanday bolıp júretuǵın edim. Sebebi, juwırıp bolǵan soń júregiń dúrsildep ústi-üstine qansha dem alasań! Eger, sóytıp júrip demin birden túwesilse-wássalam! Ózińdi ya beyishtiń esiginde, yamasa dozaqtıń tórinde kóreber!

Usı oylardan qutqarǵan Meńlimurat aǵaǵa ishimen raxmet aytıp júremen... Degen menen, Meńlimurat aǵa kelgenge deyin pısıldap juwıra almaytuǵın kómpek balalar endi shaqqanlasıp ketti. Juwırıwǵa hámmesi de úyrenen. Qaytama dene shınıqtırıw sabaǵı baslansa, burınǵıdan da kewilli, úlken waqtı xoshlıq baslanadı. Dene shınıqtırıw ekige bólinip jarısıwdan baslanadı. Jarıstıń baslanar aldında Meńlimurat aǵa bizlerdi ekige bólip, ortada ózi qızıl jalaw uslap turadı. Bul «Qızıl jalaw oyını» dep ataladı.

Oyınnıń tártibi boyınsha dizilisen gúllan balalar teppe-teń eki toparǵa bólinedi. Muǵallım eki jaqqa teń qashılıqta, ortada turıp, oyın baslanadı. «Bir, eki, úsh» dep sanasa bolǵanı, hár tárepten bir bala muǵallımge qaray juwırıp, onıń qolındaǵı qızıl jalawdı aladı da qarsı táreptegi dizbe qatardı

bir aynalıp, óz toparına keledi hám náwbeti jetip juwırıwǵa qolaylasıp turǵan óz táreptarına ákelip beredi. Solayınsha birinshi ekinshi balaǵa, ekinshi úshinshi balaǵa (qızlarda er balalar menen teń, eger náwbette qızın kútip tursa soǵan) beredi. Qarsı tárepte dál solay isleydi, biraq óz tárepiniń janashırı bolıp juwıradı... Sonnan eń aqırǵı bala qızıl jalawdı muǵallimniń ózine ákelip uslatıwı tiyis. Qaysı tárepten sońǵı juwırǵan bala birinshi bolıp muǵallimge jalawın uslatsa, solardıń toparı utqanı!

Qanday — qızıq! Hátteki sharshaǵanıńdı bilmeyseń! Ya jánjel, ya shawqım kóterilmeydi.

Burınları eki dizesi órim-órim bolıp jırtılǵansha asıq oynaytuǵınlardıń biri men edim. Endi berilip asıq oynanǵan balalardı jek kóretuǵın boldıq. «Asıq oynanǵan azar, top oynanǵan tozar»... dep burınları adamlar aytsa, jek kóretuǵın edik, endi usı sózdi oqıwdan qashıp júrgen balalardı, sabaqtan

tómen oqıytuǵın balalarǵa ózlerimiz aytatuǵın boldıq. Bas bolıp ózim aytaman.

Mine, búgingi oyın da qızıp ketti. Kún qattı ayaz bolsa da, heshkim tońǵanday emes. Biraq, hámmesiniń de murnınıń ushları qızarǵan. Sonda da suwıqtı elestirip júrgen hesh birewi joq. Hárбір bala júregi dúrsildep qızıl jalaw qolına tiygenşe asıǵıs túrde shırpınıp tur.

Oyınıń qızıǵı menen jańa ǵana ortada turǵan Meńlimurat aǵanıń qápelimde qayda ketkenin ańlamay qalıppız. Bir topardı men, ekinshi topardı Sársenbay basqaratuǵın edi. Bizin topardıń balaları Sársenbaydikinen oziwǵa qarap edi. Álleqayaqtan payda bolǵan Meńlimurat aǵanıń dawısı shırıştı buzıp ketti:

— Tarqalıńlar! — dedi, ol buyırqlı hawaz benen.

Bunday buyırq komanda tek sabaq pitkende ǵana bolatuǵın edi. Oyın menen sabaqtıń pitkenin de bayqamay qalıppızaw, dep tańlanısıp, tarqawımız benen juwıra-juwıra klasqa

kirdik. Barsaq aqsaqal, awıl xojalıǵınıń baslıǵı, taǵı bir jigit otır. Anaw jigitti burın bir kórgen sıyaqlıman. Ol rayonlıq bilimlendiriw shaqabınanman, dep bizlerge kóp násiyatlar ayıp, muǵallimdi maqtap ketken sol edi. Búgin qanday jańalıq bar eken dep hárqıylı qıyalǵa shúmip, ornımda únsiz ǵana otırdım. Jańa ǵana dene shınıqtırıw sabaǵında juwırısqa balalardıń birazı haplıǵınqırıp ele solıǵın basalmay atır. Al aqsaqal, awıl xojalıǵı baslıǵı, rayonlıq bilimlendiriw shaqabınıń adamı muǵallimniń otıratuǵın ornında otır. Muǵallim olardıń bir qaptalında tikeyip turıptı.

— Balalar — dedi Meńlimurat aǵa bizler jaylasıp bolǵannan keyin. — Awıllıq keńestiń baslıǵı, yaǵnıy aqsaqal sizler menen sóylespekshi.

Aǵam menen awıl xojalıǵınıń jıynalıısına barganda usı kisiniń sóylegenin kóp kórgenim bar. Ózi geyde qızıp, dawısınıń barınsha baqırıp sóyleytuǵın adam. Eger ol biziń mınaw kishkene klastıń ishinde tap sonday etip sóyley qoysa, jańǵırtıp jiberer dep oyladı. Joq, ol olay etpedi. Ornınan qozǵaldı da, tamaǵın bir qırınıp qoydı. Ósik murtların birim-birim sıypadı. Bizler onı ne aytar eken dep ań-tań bolıp otırmız.

— Sizlerdiń tapqırılıǵıńız ushın, — dep basladı ol ólpeń dawıs penen, — dáslep raxmet aytaman! Sizler bizlerdiń qáteligimizdi taptıńız. Esemurat ǵarrıda gúna joq eken. Onı ǵáremetten qutqardıńız. Ákeń bolsa da áshkaralap, olardıń qılmısların ashıp bergen Sársenbayǵa, Gúlayǵa, olarǵa doslıq penen birge júrgen, basqarǵan klaskom Turdımuratqa raxmet aytıwǵa keldik. Meńlimurat aǵa menen awıl keńes baslıǵı, aqsaqal, qol qısıstı. Olar menen qatara otırǵan jigit, rayonlıq xalıq bilimlendiriw bóliminiń xızmetkeri birinshi bolıp qol shappatladı. Bizler de onı quwatlap, qol shappatladıq...

Kútilmegende mağan sóz berdi. Dáslep ne derimdi bilmey oylanıp qaldım. Kúni menen heshkim elestirmegen oylar esime tústi;

Ótken jılǵı jaz!.. Eger Meńlimurat aǵa kelip bizlerge hesh nársе úyretpegende, «demimiz sanawlı» degen qorqınısh penen, yamasa, onday oylardı umıtw maqsetinde, asıq oyınına berilip dizemiz tesiler edi, bolmasa qawın urlıqta júrip shanışqı túwe shoshqa ańlıǵan qorıqshınıń mıltıǵına nıshana bolar edik... Usınday jaman qıyallardıń bárshesin qıyalımda izli-izinen ózimshe saybaǵıslap oylandım. On úsh jastaman. Oylanıp sóyleytuǵın jastaman. Muǵallım de oylanıp sóylew haqqında, 10—13 jastaǵı aqıllı balalar haqqında kóp-kóp ápsanalar, rawıyatlar aytıp bergen... «Aqıllı adam qısqa sóleydi» dep te Meńlimurat aǵa talay ret aytqan... Kútilmegende;

— Bizlerdi bunday kúnge jetkergen Meńlimurat aǵaǵa raxmet! — dedim kúshli dawıs penen.

Klastaǵı balalardıń hámmesi meniń oylañan oyımda bolsa kerek. Bári teńnen shuwlasıp, meniń sózimdi quwatladı:

— Durıs! Muğallimge raxmet! Meñlimurat aǵaǵa raxmet!!! — desti bári jabırlasıp.

Ne ushın muğallimge raxmet aytıp atırǵanımızdı aqsaqal muğallimniń ornında qatara otırǵan úshewi de túsiniپ, jadırasqan túr menen birden qol shappatlaǵanda, klass ishi burınǵıdan da kúshli jańǵırıp ketti.

Aqsaqal ornınan turıp, Meñlimurat aǵanı súyip alganda, bárimiz ornımızdan turıp jáne qol shappatladıq...

1957-jıl, Nókis.

Tólepbergen QAYÍPBERGENOV

MUGALLIMGE RAXMET!

«Bilim» baspası
Nókis — 2016

Redaktori *R. Paluaniyazova*
Kórk. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *Z. Allamuratov*
Operatori *A. Begdullaeva*

Licenziya: AI №108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 22.09.2016-j. Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$.
«Times KRKP» garniturası. Ofset baspa qaǵazı. Ofset baspa usılında
basıldı. Kólemi 5,5 b.t. 5,11 shártli b.t. 6,2 esap b.t. Nusqası 2000 dana.
Buyırtpa № 542.

«Bilim» baspası, 230103. Nókis qalası,
Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Elektron mánzil: bilim.baspa@inbox.uz

JSHJ «NISO POLIGRAF»ında basıp shıǵarıldı.
Tashkent oblasti, Orta Chirchiq rayonu «Oq ota» KFY, p.Mashal,
Markaz kóshesi, 1.

«BILIM»

ISBN 978-9943-4434-9-5

9 789943 443495